

2. BASKI

FERNAND BRAUDEL

KAPİTALİZMİN KISA TARİHİ

SAY

Say Yayınları
Tarih Dizisi

Kapitalizmin Kısa Tarihi / Fernand Braudel
Özgün adı: *La dynamique du capitalisme*

© Éditions Flammarion, 2008
© Les Éditions Arthaud, Paris, 1985

Türkçe yayın hakları © Say Yayınları, 2013
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0294-6
Sertifika no: 10962

Fransızcadan çeviren: İsmail Yerguz
Editör: Sinan Köseoğlu
Sayfa düzeni: Tülay Malkoç
Kapak tasarımı: Artemis İren

Baskı: Gülmat Matbaacılık
Topkapı / İstanbul
Tel.: (0212) 577 79 77
Matbaa sertifika no: 18005

1. baskı: Say Yayınları, 2013
2. baskı: Say Yayınları, 2014

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

Genel Dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

1 Maddi Yaşamı ve Ekonomik Yaşamı Gözden Geçirirken 9
2 Değişim Oyunları 39
3 Dünyanın Zamanı 73

ÖNSÖZ

Bu elkitabı 1976'da ABD'de John Hopkins üniversitesinde verdiğim üç konfarans metninden oluşuyor. Metin İngilizceye *Afterthougs on Material Cilvilisation and Capitalism* adıyla çevrildi; daha sonra da İtalyancaya çevrildi: *La Dinamica del Capitalismo.* Elinizdeki nüsha ilk metnin aynısıdır ve 1979'da Armand Colin yayınları arasında çıkan *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme*'den önce kaleme alınmıştır. O dönemde tamamlanmış olduğunu söyleyebileceğim bu çalışmanın kabaca bir sunumu istenmişti benden.

F. B.

Birinci Bölüm

MADDİ YAŞAMI VE EKONOMİK YAŞAMI GÖZDEN GEÇİRİRKEN

Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme (Maddi uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm) adlı iddialı çalışmayı yıllar önce 1950'de tasarlamaya başladım. O dönemde bu konuyu bana öneren ya da dostça empoze eden Lucien Febvre olmuştu; Febvre o sırada bir genel tarih dizisi olan "Destins du Monde"u yönetiyordu ve onun 1956'da ölümünden sonra bu zor işi ben sürdürmek zorunda kalmıştım. Febvre *Pensées et croyances d'Occident, du XVe au XVIIIe siècle* (XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Doğu Düşünceleri ve İnançları) adlı bir yapıt yazma uğraşı içindeydi. Benim sözünü ettiğim yapıtıma eşlik edecek ve onu tamamlayacak, onunla bakışımlı bir kitap olacaktı bu ama yazık ki gerçekleşmedi proje. Ve benim yapıtım bu şefkatten yoksun kaldı.

Öte yandan, kabaca bakıldığında ekonomi alanında sınırlı olduğu söylenebilecek bu kitap muazzam bir bilgi yığını toparlama gerekliliği, konuyla ilgili zorluklar, yavaş yavaş da olsa, ister istemez, kaçınılmaz biçimde öteki insan bilimlerini de içine alması dolayısıyla sürekli gelişen tarih biliminin getirdiği zorluklar nedeniyle bana sorun çıkarmıştır; doğal olarak ekonomi ekonomiden ibaret değildir.

Sürekli doğum halinde olan, bir yıldan ötekine değişen bu tarih bilimini ancak koşuşturarak ve gündelik çalışmalarımızın arasına sıkıştırarak, kendimizi sürekli değişen ihtiyaçlara ve taleplere uyarlamaya çalışarak izleyebiliyoruz. Ben bu büyülü sesi duymaktan büyük bir zevk alıyorum. Ve yıllar geçiyor. Kıyıya ulaşmaktan umut kesiliyor. Hayatımın yirmi beş yılını *Akdeniz* tarihine ve aşağı yukarı bir yirmi beş yılını da *Maddi Uygarlık*'a vermiş oluyorum. Çok fazla, çok, kesinlikle çok.

I

Ekonomi tarihi denen şey inşa aşamasındadır ve karşısında sürekli önyargılar bulmaktadır: yüce, görkemli bir tarih değildir bu. Yüce ve görkemli tarih Lucien Febvre'in inşa ettiği gemidir: Jakob Fugger değil Martin Luther, François Rabelais. Yüce ve görkemli ya da değil veya başka bir tarihe göre daha az yüce ve daha az görkemli ekonomi tarihi de bizim mesleğimizle ilgili bütün problemleri barındırır içinde: bir açıdan bakıldığında bu tarih de bütünüyle insanların tarihidir. Aynı zamanda büyük aktörler olarak kabul edilenlerin tarihidir... sözgelimi bir Jacques Coeur, bir John Law; büyük olayların tarihi, konjonktürün ve krizlerin tarihi ve nihayet uzun bir süreç içinde ağır ağır gelişen çok yoğun ve yapısal bir tarih. Ve bizim zorluğumuz da buradadır çünkü dört yüzyıl ve bütün dünya

söz konusu olduğunda böyle bir olgular ve açıklamalar yığını nasıl düzenlenebilir? Kesinlikle tercih yapmak gerekiyordu. Ben kendi açımdan uzun bir zaman diliminin dengeleri ve dengesizliklerini tercih ettim. Gerçekten de sanayi öncesi ekonomide bana göre en önemli unsur sınırlı ve küçük hareketlenmelerle henüz başlangıç aşamasında ama katı özellikleri, durgunlukları ve ağırlık noktalarıyla canlı ve güçlü bir ekonomiyle modern bir büyümenin birlikte görülmesidir. Bir yanda köylerinde neredeyse özerklik içinde ve kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılayarak yaşayan köylüler; öbür yanda yayılan, yavaş yavaş üreten, içinde yaşadığımız dünyayı belirlemeye başlayan bir pazar ekonomisi ve gelişmekte olan bir kapitalizm. Dolayısıyla en azından iki dünya, birbirine yabancı ama bireyleri birbirleriyle açıklanabilen iki yaşam biçimi.

İşe durgunluklardan başlamak istedim. Bu oyunda, ilk bakışta, insanların açık seçik bilinci dışında aktörlerden daha çok etkili olan karanlık bir dünya. 1967'de ilk basımında çalışmamın ilk cildinde elimden geldiğince bunu anlatmaya çalıştım: *Le Possible et l'Impossible: les hommes face à leur vie quotidienne* (Mümkün ve İmkânsız: Gündelik Yaşamları Karşısında İnsanlar). Daha sonra değiştirdim bu başlığı ve *Les structures du quotidien* (Gündelik Yaşamın Yapıları) yaptım. Ama başlık önemli değil! Bu araştırmanın konusu, belirsiz, boşluklarla, tuzaklarla ve olası ihmallerle dolu olduğu kabul edildiğinde

olabildiğince açık seçiktir. Gerçekten de kullanılan bütün sözcükler –bilinçdışı, gündeliklik, yapılar, derinlik– karanlıktır zaten. Ve bu bağlamda kendisi de tartışma konusu olmasına rağmen, gerçekliği Karl Gustav Jung'u çok etkileyen ve keşfedilmesi gereken kolektif bir bilinçdışı olmasına rağmen söz konusu olan kesinlikle psikanalizin bilinçdışıdır. Ama bu çok önemli konunun çok önemsiz özellikleri dışında ele alınmış olması ender rastlanan bir durumdur. Tarihçisini bekliyor bu konu.

Ben kendi payıma somut ölçütlerde kaldım. Gündelik olandan, yaşamda biz farkında olmadan bizi üstlenen şeylerden yola çıktım: alışkanlık –daha doğrusu rutin– kendiliklerinden oluşan ve kaybolan binlerce hareket ve tavır. Bunlarla ilgili olarak kimsenin karar alması mümkün değildir ve bu tavırlar ve hareketler gerçekten de bilincimizin dışında olup biter. Ben insanlığın yarısından fazlasının gündelik yaşamda gizli olduğuna inanıyorum. Bize miras kalan, karmakarışık biçimde biriken, bize gelinceye kadar sonsuzca yinelenen sayısız hareket ve tavır yaşamamıza yardımcı olur, bizi hapseder, yaşam boyu bizim yerimize karar verir. Bunlar kışkırtmalar, itkiler, modeller, kimi zaman kökleri hayal edilemeyecek kadar çok eski çağlarda olan eylem biçimleri ve zorunluluklarıdır. Çok eski ve çok canlı, yüzyıllar öncesine dayanan bir geçmiş şimdiki zamana açılır; Amazon'un muazzam, karışık su kütlesini Atlantik'e boşaltması gibi.

Uygun düşen –ama anlamı çok geniş olan bütün sözcükler gibi aynı zamanda uygun düşmeyen– *Maddi Yaşam* sözcüğü altında bütün bu özellikleri bir araya getirmek istedim. Tabii ki aynı zamanda hem yaratıcı hem rutini izleyen insanların aktif yaşamının sadece bir parçasıdır bu. Ama yineliyorum, ilk başta etkin olmaktan çok edilgin olan bu yaşamın sınırlarını ya da doğasını belirlemekle ilgilenmedim. Vasat yaşanmış bu tarihi, genellikle iyi algılanamayan bu kütleyi görmek ve göstermek, bu kütlenin içine dalmak ve onunla yakınlaşmak istedim.

Buradan çıkmanın zamanı daha sonra gelecektir. Deniz altında avlandıktan sonra bizde uyanan derin ve doğrudan izlenim, çok eski sularda, adeta yaşı olmayan bir tarih içinde yaşadığımız, aynı zamanda iki üç yüzyıl ya da bin yıl öncesinde yaşadığımız ve kimi zaman hâlâ bugün ve kendi gözlerimizle görme imkânına sahip olduğumuzdur. İnsanlık benim anladığım şekliyle bu maddi yaşamı daha önceki yaşamında kendi yaşamıyla çok sıkı biçimde bütünleştirmiştir. Bu tür eski deneyimleri ya da zehirlenmeleri gündelik yaşamın gereklilikleri ya da sıradanlıkları gibi kabul eden insanların adeta ruhlarına işlemiştir bu maddi yaşam. Ve hiç kimse bunları dikkatle gözlemlemez.

II

İlk kitabının ipucu budur; amacı: bir araştırma. Bölümleri kendi kendilerini takdim eder; sadece maddi yaşamın bütününü ve onun da ötesinde ya da üstünde insanların bütün tarihini etkileyen ve ileri götüren karanlık güçlerin sınıflandırılması olan başlıklarından bile bellidir bu.

Birinci bölüm: "İnsanların Sayısı." Bütün canlı varlıklar gibi insanları da üremeye götüren son derece karakteristik biyolojik güçtür bu; Georges Lefebvre "ilkbaharın yönelişi" diyordu buna. Ama başka yönelişler, başka determinizmler vardır. Sürekli hareket halinde olan bu insan maddesi, bireyler farkında olmadan canlıların kaderlerini büyük ölçüde yönetir. Canlı varlıklar şu ya da bu koşullarda zaman zaman kalabalıklar oluştururlar ya da oluşturmazlar, nüfus durumu denge oluşturmaya çalışır ama ender olarak sağlayabilir bu dengeyi. Avrupa'da 1450'den başlayarak insanların sayısı hızla artmıştır ve Büyük Veba Salgını'ndan sonra bir önceki yüzyılın büyük insan kayıplarının telafi edilmesi böylece mümkün olmuştur. Bir sonraki geri dönüş olayına kadar bir telafi olmuştur. Tarihçilere göre önceden beklenen bu sürekli ileri ve geriye doğru hareketler belli eğilimlere işaret eden kurallar oluştururlar ve bunları doğrularlar; XVIII. yüzyıla kadar yürürlükte kalacak uzun süreli kurallar. XVIII. yüzyılda imkânsızın sınırları ortadan kalkmış, o döneme kadar

aşılamayan üst sınır aşılmıştır. O dönemden beri insan sayısı artmaktadır, artık duraklama ya da geriye doğru hareket söz konusu değildir. Yarın böyle bir geriye dönüş olabilir mi?

Her koşulda XVIII. yüzyıla kadar yaşayan sistem neredeyse dokunulmaz bir çember içinde kalmıştır. Çemberin kapanmasıyla birlikte hemen hemen aynı zamanda bir çekilme ve gerileme söz konusudur. Dengeyi yeniden kurma biçimleri ve fırsatları her zaman olmuştur: kıtlıklar, yokluklar, açlıklar, gündelik yaşamda baş gösteren zor koşullar, savaşlar ve özellikle de ardı arkası kesilmeyen hastalıklar. Bugün de vardır bunlar; dün Tanrı'nın felaketleriydi bunlar: Avrupa'yı ancak XVIII. yüzyılda terk edecek olan hiç eksilmeyen veba salgınları; kış mevsimiyle birlikte Napolyon ve ordusunu Rusya içlerinde hareketsiz bırakan tifüs salgını; bulaşıcı tifo ve çiçek; köylerde hızla yayılan ve XIX. yüzyılda kentleri istila edilen ve tipik romantik hastalık olan tüberküloz; ve cinsel ilişkiyle bulaşan hastalıklar; yeniden hortlayan daha doğrusu Amerika'nın keşfinden sonra mikrop türlerinin birleşmesiyle patlayan frengi. Hijyen konusundaki eksiklikler, içme sularının kaliteli olmayışı da eklenir bu olumsuzluklara.

Doğuştan kırılgan olan insan bütün bu saldırılardan nasıl kurtulacaktı? Günümüzün ya da dünün az gelişmiş ülkelerindeki çocuk ölüm oranı korkunçtur: genel sağlık durumu da çok kırılgandır. XVI.

yüzyıldan bu yana gelen yüzlerce otopsi raporu var elimizde. Beden ve cilt deformasyonları, bozulmaları, ciğerlere ve barsaklara yerleşmiş anormal sayıda parazit bugün bir hekimi kesinlikle şaşırtırdı. Dolayısıyla insanlık tarihine yakın dönemlere kadar sağlıksız bir biyolojik gerçeklik acımasızca egemen olmuştur. Kaç kişidir bunlar? Sıkıntıları nedir? Başlarına gelen felaketlerle mücadele edebilirler mi? gibi sorular sorulduğunda düşünmek gerekir durumu.

Daha sonraki bölümlerde başka sorular sorulmuştur: Ne yerler? Ne içerler? Nasıl giyinirler? Nerelerde barınırlar? Neredeyse bir keşif yolculuğu gerektiren uygunsuz sorular bunlar çünkü bildiğiniz gibi klasik tarih kitaplarında insan ne yer ne de içer. Bununla birlikte uzun zaman önce şöyle denmiştir: *"Der Mensch ist was er isst"* ("insan ne yiyorsa odur"), ama bu laf belki Alman diline özgü bir sözcük oyunları zevkiyle söylenmiştir. Bununla birlikte şeker, kahve, çaydan alkollü içeceklere kadar bir yığın besin maddesinin ortaya çıkışını anekdotlarda bırakmamak gerektiğini düşünüyorum. Gerçekten de bunlar çok önemli ve bitmek tükenmek bilmez tarih akışları içinde yer alırlar. Ve her koşulda eski beslenme tarzının başat bitkileri olan tahıllar önemlidir. Buğday, pirinç, mısır çok eski, sayısız ve birbirini izleyen deneylerden sonra gelen tercihlerin sonuçlarıdır... Bunlar yüzyıllarca süren "hareketlilikler"in (en büyük Fransız coğ-

rafyacı Pierre Gourou'nun deyişiyle) sonucunda uygarlıkların tercihleri olmuşlardır. Toprağı yutan, toprağın düzenli biçimde dinlenmesini gerekli kılan buğday hayvan yetiştirme faaliyetinin de bir unsurudur ve bu faaliyeti mümkün kılar: evcil hayvanları, sabanları, koşulu hayvanları, arabaları olmayan bir Avrupa tarihi düşünebilir miyiz? Pirinç bir tür bahçıvanlıktan, insanın hayvanlara yer bırakmadığı yoğun bir tarımcılıktan doğmuştur. Mısır hiç kuşkusuz gündelik besin maddeleri içinde en pratiği, elde edilmesi en kolay olanıdır: boş zaman bırakır ve bu boş zamanlarda köylüler angaryalarda, Amerikan Yerlilerinin o görkemli anıtlarının inşaatında çalışır. Kullanılmayan bir iş gücüne toplum el koymuştur. Bunların miktarları ve kalorileri, yüzyıllar içinde görülen beslenme yetersizlikleri ve değişiklikleri de tartışılabilir. Bunlar da doğrusunu söylemek gerekirse Şarlken (V. Karl) imparatorluğunun kaderi, XIV. Louis döneminde Fransız üstünlüğü denen şeyin kırılgan ve tartışmalı göz kamaştırıcılığı kadar ilginç konular değil midir? Ve hiç kuşkusuz sonuçları ağır konular: eski doping maddelerinin tarihi, alkol, tütün. Özellikle tütünün dünyaya baş döndürücü bir biçimde hâkim olması, bütün dünyayı kuşatması, bugün çok tehlikeli olan bu maddeler konusunda bir uyarı değil midir?

Teknikler konusunda da benzer tespitler ön plana çıkar. Aslında büyüleyici bir tarihtir bu; insanların

çalışma hayatından, gündelik yaşam mücadelelerinde dışarıya ve kendilerine karşı çok yavaş seyreden gelişmelerden ayrılması mümkün olmayan bir tarih. Çok eski çağlardan beri her şey teknik, müthiş bir çabadır ama aynı zamanda bir taşı, bir ağaç ya da demir parçasını bir alet ya da silah yapmak amacıyla biçimlendiren insanların sabırlı ve monoton çabası. Toprakla aynı düzeyde, esas olarak muhafazakâr, *dönüşümü çok ağır olan* ve bilimin de (daha geç dönemde oluşan üstyapısı) çok ağır sahiplenmeye başladığı bir faaliyet değil midir bu? Büyük ekonomik gruplaşmalar sonucunda teknik olanaklar ve teknolojinin gelişmesi yoğunlaşmıştır: sözgelimi XV. yüzyılda Venedik silahhanesi, XVII. yüzyılda Hollanda, XVIII. yüzyılda İngiltere. Ve her zaman, emekleme döneminde de olsa bilim çıkar karşınıza. Zorla sokulur bu faaliyet alanlarına.

Çok eskiden beri bütün teknikler, bütün bilim unsurları bütün dünyayı dolaşırlar ve birbirleriyle alışveriş içindedirler. Sürekli bir yayılma söz konusudur bu bağlamda. Ama dağılımı iyi olmayan teknolojik gruplaşmalar ve işbirlikleridir: dümen bodoslaması, borda kaplamalı tekneler, gemilere top yerleştirilmesi, açık deniz seferi yapan gemiler; aynı şekilde birtakım oyunlar, yöntemler, alışkanlıklar ve performanslar toplamı olan kapitalizm. Avrupa'nın üstünlüğünü yaratan sadece açık deniz seferlerinin ve kapitalizmin kitlelere yayılmaması mıdır?

Ama bana şunu soracaksınız: son iki bölümünüz niçin para ve kentlere ayrılmıştır? Doğru, bunları bir sonraki cilde bırakmak istedim. Ama sadece bu neden yeterli değildir tabii ki. Gerçek şu ki paralar ve kentler hem çok eski bir gündelik yaşam hem de çok yakın bir modernite içinde yer alırlar. Değiş tokuşu hızlandıran araçlar gibi görüldüğünde para çok eski bir buluştur. Değiş tokuş olmazsa toplum da olmaz. Kentler ise tarihöncesinden beri vardır. Kentler sıradan yaşamın yüzyıllardan beri süregelen yapılarıdır. Ama aynı zamanda da değişime uyarlanabilen, değişime güçlü bir destek veren çoğaltıcılardır. Kentlerin, paranın moderniteyi yarattıkları söylenebilir ama Georges Gurvitch'in karşılıklılık kuralına göre, insanların yaşamının hareket halindeki kütlesi olan modernitenin paranın yayılmasını sağladığı, kentlerin git gide güçlenen zorbalığını geliştirdiği de söylenebilir. Kentler ve paralar aynı zamanda hareket ettiriciler ve göstergelerdir; değişimi başlatırlar, gösterirler. Aynı zamanda da değişimin sonuçlarıdırlar.

III

Alışılmış olanın, rutinin, "tarihin bu büyük eksikliği"nin muazzam krallığını kuşatmak kolay değildir. Gerçekten de alışılmış olan, insanların yaşamını tümüyle istila eder, akşamın gölgesinin manzarayı doldurması gibi yayılır insanın yaşamına.

Ama bu gölge, bu bellek ve açık seçiklik yoksunluğunda hem daha az aydınlık bölgeler hem öbürlerine göre daha aydınlık bölgeler vardır. Gölge ve ışık, rutin ve bilinçli karar arasındaki sınırın belirlenmesi önemlidir. Bu sınır belirlendiğinde gözlemcinin, solundakini sağındakinden daha doğrusu altındakini üstündekinden ayırt etmek mümkün olur.

Şimdi belli bir bölge bağlamında bütün basit ve ilkel pazarların temsil ettiği muazzam ve kat kat örtüyü düşünün; genellikle vasat bir satış ve sürümler için sayısız nokta. Muazzam bir alan olan üretim ve gene muazzam bir alan olan tüketim arasındaki değiş tokuş ticareti dediğimiz şey bu sayısız ağızla başlar. Eski Rejim yüzyıllarında, 1400–1800 arasında son derece yetersiz bir değiş tokuş ticareti vardı. Bu ticaretin kökenleriyle ilgili bilgiler zamanın karanlıklarında kaybolmuştur ama bildiğimiz üretimin tümünün bütünüyle tüketilemediği, üretimin büyük bölümünü üretenlerin kendilerinin, ailenin ya da köyün tükettiği ve bu ürünlerin pazara girmediğidir.

İşaret edilmesi gereken bu eksiklik dışında belirtilmesi gereken önemli nokta bu dönemde *pazar ekonomisinin* gelişmekte olduğudur... Bu pazar ekonomisi sürekli gelişir, köyleri kasabaları kentlere bağlar, üretimi örgütlemeye, tüketimi yönlendirmeye ve yönetmeye başlar. Bütün bunların gerçekleşmesi hiç kuşkusuz yüzyıllara yayılmıştır ama pazar ekonomisi bu iki dünya –her şeyin

doğduğu üretim ve her şeyin yok olduğu tüketim dünyaları– arasında bağlantı, motor, dar ama canlı bölgedir; teşvikler, enerjiler, yenilikler, girişimler, çok farklı düşünceler, büyümeler ve hatta ilerleme bu bölgeden doğar. Bütünüyle katılmasam da Carl Brinkmann'ın gözlemini seviyorum; ona göre ekonomi tarihi, başlangıcından olası sonuna kadar, pazar ekonomisinin tarihidir.

Ben de bu ilk pazarları kendimce ayrıntılı bir şekilde inceledim ve düşündüm. Pazar dışında kalan her şeyin sadece kullanım değeri vardır, bu dar kapıyı aşan her şey bir değişim değeri kazanır. Birey "aracı" bu pazarın bu tarafında ya da öbür tarafında olmasına göre değiş tokuş içinde, benim *maddi yaşamın* karşıtı olarak *ekonomi yaşamı* dediğim şeyin içinde yer alır ya da almaz; bu *ekonomi yaşamı* deyimini onu aynı zamanda *kapitalizmden* ayırmak için kullanıyorum, ancak bu tartışmayı daha sonraya bırakıyorum.

Çok az tüketici olmasına rağmen köy köy, kasaba kasaba dolaşarak iskemlelerin hasırlarını değiştiren ya da bacaları temizleyen gezici zanaatkâr da pazar dünyası içinde yer alır; gündelik rızkını pazardan çıkarmak zorundadır. Köyüyle bağlarını koparmamıştır bu zanaatkâr ve hasat sırasında ya da bağbozumunda köyüne döner ve tekrar köylü olur ve bu kez pazar sınırının karşı tarafına geçer. Ürünün bir bölümünü düzenli biçimde pazarlayan ve düzenli biçimde alet, giysi satın alan köylü *zaten*

pazarın bir parçasıdır. Ödemesi gereken vergi ya da saban demiri satın almak için gerekli parayı bulmak amacıyla yumurta, kümes hayvanı gibi şeyler satmak için köylere, kasabalara giden kişi pazarın sınırındadır. Ürettiğini tüketen muazzam kitle içinde yer alır. Sokaklarda ve köylerde eşya satan işportacı değiş tokuş yaşamı, hesap, borç, alacak yaşamı tarafındadır; alışverişlerinin ve hesaplarının çok küçük çapta olması önemli değildir. Dükkân sahibi kesinlikle bir pazar ekonomisi elemanıdır. Ürettiğini satan dükkân sahibi zanaatçıdır; başkalarının ürettiklerini satan tüccar sınıfı içinde yer alır. Dükkân sürekli açıktır ve sürekli değiş tokuş olanağı sunar, pazar ise haftada bir ya da iki kez kurulur. Dahası dükkânda kredili, taksitli alışveriş mümkündür çünkü dükkân sahibi malını krediyle, taksitle alır ve öyle satar. Burada borçlar ve alacaklar alış veriş düzleminde yer alır.

Pazarların ve değiş tokuş, alışveriş unsurlarının üstünde panayırların ve borsaların (borsalar her gün açıktır, panayırlar belli tarihlerde birkaç günlüğüne kurulur ve uzun aralardan sonra tekrar kurulurlar) rolleri önemlidir. Panayırlar genellikle küçük satıcılara ve küçük tüccarlara açıktır ancak bunlar da borsalar gibi büyük tüccarların egemenliği altındadır. Bu büyük tüccarlara bir süre sonra *toptancılar* denecektir ve bunlar perakende ticaretle pek ilgilenmeyecektir.

Jeux de l'échange (Değişim Oyunları) adlı çalışmanın II. cildinin ilk bölümlerinde pazar ekonomisi-

nin bu farklı unsurlarını uzun uzun anlattım ve bu bağlamda olayları ayrıntılarıyla ele almaya çalıştım. Bana çok büyük keyif verdi bu çalışma ve okuyucularım konuyu çok fazla uzattığımı düşünmüşlerdir kesinlikle. Ama tarihin öncelikle bir betimleme, basit bir gözlem, çok temel fikirlerin yer almadığı bir sınıflandırma olması doğru değil midir? Görmek, göstermek bizim amacımızın yarısını oluşturur. Mümkünse kendi gözlerimizle görmemiz gerekir. Çünkü Amerika'da değil ama Avrupa'da bir kent sokağındaki bir pazarın ya da çok eski bir dükkânın veya seyahatlerini anlatmaya hazır bir işportacının, bir panayırın ya da bir borsanın ne olduğunu görmek çok kolaydır. Brezilya'ya, Bahia artbölgesine ya da Kabiliye'ye ve Kara Afrikası'na giderseniz yaşayan eski pazarları görürsünüz oralarda. Ve okumak isterseniz eğer, dünün değiş tokuşları, kent arşivleri, noter kayıtları, polis zabıtları ve gezi notları ve ressam anılarıyla ilgili yığınla belge vardır.

Venedik örneğine bakalım. Mucizevi bir şekilde tahribata uğramamış kentte dolaşırken, arşivleri ve müzeleri ziyaret ettikten sonra geçmişin manzaralarını gözünüzün önüne getirmeniz mümkün olur. Venedik'te panayır yoktur ya da mal satılan panayır yoktur: Asansiyon panayırı, San Marco meydanında mal satılan barakalar bir şenliktir. San Niccolo civarında maskeler, müzik, doc ile denizin sembolik evlenme ritüeli gösterileri. San Marco meydanında birkaç pazar kurulur; özellikle değerli mücevher ve

değerli kürk pazarları. Ama dün olduğu gibi bugün de en büyük ticari gösteri yeri Rialto meydanıdır; bugün Venedik merkez postanesi olan binanın, köprünün ve Fondaco dei Tedeschi'nin karşısına düşer. 1530'a doğru, Büyük Kanal kenarında bir evde oturan Aretino kanaldan geçen, Venedik'in "karnı" lagün adacıklarından gelen ve çeşitli meyveler ve karpuz yüklü gemileri seyretmekten çok hoşlanırmış... Rialto, Rialto Nuovo ve Rialto Vecchio bütün değiş tokuşların, küçüklü büyüklü bütün işlerin aktif merkezi ve "karnı"ydı. Bu iki alanın gürültülü patırtılı sergilerinin iki adım ötesinde 1455'te inşa edilmiş Loggia'larına kurulmuş kentin büyük toptancıları... Bunlar adeta kendi borsalarında her sabah sessizce işlerini, deniz sigortalarını, nakliye ücretlerini konuşurlar, alırlar, satarlar, kendi aralarında ya da yabancı tüccarlarla anlaşmalar imzalarlardı. Gene iki adam ötede, küçük işyerlerinde hesaptan hesaba virmanlarla anında işlem yapmaya hazır *banchieri*'ler. Hemen yakın bir yerde, bugün de kaybolmamış olan sebze pazarı *Herberia*, balık pazarı *Pescheria* ve biraz daha uzakta, XIX. yüzyıl sonunda yıkılan San Matteo kilisesi yakınlarında, eski Ca Quarini'de *Beccarie*'ler, kasaplar.

Sözgelimi XVII. yüzyıl Amsterdam borsasındaki gürültü patırtıya tanık olsak biraz şaşırırdık ama bugün José de la Vega'nın ilginç kitabı *Confusión des confusiones*'i (1688) zevkle okuyan bir borsa hükümet görevlisi son derece modern taksitle ya da primli sa-

tış yöntemlerine göre satılan ve anında yeniden satılan karmaşık ve çok ince hisse senedi oyunlarının aynısını bulurdu bu kitapta. Londra'da ünlü Change Alley kafeleri dolaşıldığında aynı dolaplar ve dümenler görülür.

Ama şimdi bu ayrıntıları bırakalım. Basite indirgediğimizde pazar ekonomisi bağlamında iki alan var: aşağı alan, pazarlar, dükkânlar, işportacılar; üst alan, panayırlar ve borsalar. Birinci soru: bu değişim araçları XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında Avrupa Eski Rejim ekonomisinin değişikliklerinin kabaca açıklanması konusunda nasıl yardımcı olabilirler? İkinci soru: bunlar, benzerlik ya da zıtlık bağlamında henüz bazı özellikleri anlaşılabilen Avrupa dışı ekonominin mekanizmalarını nasıl açıklayabilirler? Bu konferansın sonucunda cevap vermek istediğimiz iki sorudur bu.

IV

Öncelikle bu dört yüzyıl süresince Batının gelişimi: XV., XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllar.

XV. yüzyılda, özellikle 1450'den sonra ekonomide genel bir canlanma olmuştur: sanayi ürünleri fiyatlarının yükselmesinin desteğiyle kentler yararlanmıştır bu canlanmadan; buna karşılık tarım ürünleri fiyatları aynı kalmış ya da gerilemiş, dolayısıyla kentler köylerden daha hızlı gelişmiştir.

Hiçbir yanılgı söz konusu olamaz: bu dönemde motor işlevi gören zanaatçı dükkânları ya da daha doğrusu kent pazarlarıdır. Kuralları dikte eden bu pazarlardır. Ekonomik yaşamın *tabanında* da canlanma görülür.

Daha sonraki yüzyılda, yeni bir hızlanmayla atılım karmaşıklaşınca (XIII. ve XIV. yüzyıllarda veba salgınından önce gözle görülür bir hızlanmaya tanık olunmuştur) ve Atlantik ekonomisi genişleyince motor işlevi gören uluslararası panayırlar olmuştur: Anvers, Berg-op-Zoom, Frankfurt, Medina del Campo, bir ara Batı'nın merkezi olan Lyon panayırları ve daha sonra "Besançon" panayırları denen son derece ince ve karmaşık faaliyetlerin sergilendiği, sadece para ve kredi trafiğinin egemen olduğu ve yaklaşık en aşağı kırk yıl boyunca, 1579'dan 1621'e kadar uluslararası para hareketlerinin tartışmasız efendileri Cenevizlilerin etkin olduğu panayırlar. Doğuştan gelen temkinli tavrıyla, genellemelere pek eğilimli olmayan Raymond de Roover'a göre XVI. yüzyıl kesinlikle çok büyük panayırların zirvesidir. Bu çok etkin yüzyılın atılımının son tahlilde son bir düzeyin, bir *üstyapının* ortaya çıkması dolayısıyla Amerika'dan gelen değerli madenlerin şişirdiği bu üstyapının genişlemesi ve dahası bir kâğıt ve kredi kütlesini hızla dolaşıma sokan takas ve rötret sistemi olduğu söylenebilir. Cenevizli bankacıların bu kırılgan şaheseri binlerce nedenin bir araya gelmesiyle 1620'lerde çökecektir.

Akdeniz'in büyülerinden kurtulmuş XVII. yüzyıl faal yaşamı çok geniş Atlas okyanusu alanında gelişir. Bu yüzyılın genellikle ekonomik açıdan bir gerileme ya da durgunluk yüzyılı olduğu söylenmiştir. Bu düşüncenin ayrıntılı olarak irdelenmesi gerekir hiç kuşkusuz. Gerçekten de XVI. yüzyıl atılımı İtalya'da ve başka yerlerde tartışılmaz biçimde kesintiye uğramıştır ama Amsterdam'ın fantastik yükselişi ekonomik bir sıkıntı yaşamamıştır. Her koşulda, bu noktada tarihçiler hemfikirdir: her şeye rağmen sürüp giden faaliyet mala, temel değiş tokuş maddelerine kesin dönüşe dayanır ve sonuçta bütün bu faaliyet Hollanda ve ticaret filolarının, Amsterdam borsasının yararına gelişir. Öte yandan borsalar, alış veriş meydanları panayırın önüne geçer; sıradan, basit dükkânların kent pazarının yerine geçmesi gibi bu alışveriş meydanları da panayırın yerini almıştır, yani düzensiz, aralıklı buluşmalara dönüşen sürekli bir akış. Çok bilinen, klasik bir hikâyedir bu. Ama söz konusu olan sadece Borsa değildir. Amsterdam'ın harikaları daha sıradan bazı başarıları görmemize engel olma riski taşır. Gerçekten de XVII. yüzyıl aynı zamanda dükkânların yoğun biçimde geliştiği bir yüzyıldır ve sürekliliğin bir başka zaferidir bu. Avrupa'da çoğalan dükkânlar çok sıkı bir yeniden dağıtım ağı oluştururlar. Lope de Vega (1607) Altın Çağ Madrid'iyle ilgili olarak "*todo se ha vuelto tiendas*" ("orada her şey dükkâna dönüşmüştür") der.

Genel bir ekonomik hızlanma çağı olan XVIII. yüzyılda mantıksal olarak bütün değiş tokuş araçları servistedir: Borsalar bunların faaliyetlerini yoğunlaştırır. Londra o dönemde uluslararası büyük bir istikraz merkezi olma yolundaki Amsterdam'ı taklit eder ve onun yerini almaya çalışır, Cenevre ve Cenova bu tehlikeli oyunlara katılır, Paris canlanır ve kendini duruma uyarlamaya çalışır, para ve kredi hareketleri daha bir özgürlük kazanır. Bu ortamda her şeyin panayırların aleyhine gelişmesi doğaldır: birçok avantaj yanında vergi avantajlarından da yararlanılması amacıyla geleneksel alışverişi hareketlendirmek için düzenlenen panayırlar basit değişim ve kredili, taksitli satış dönemlerinde varlık nedenlerini yitirirler. Bununla birlikte yaşamın hızlandığı bir dönemde gerileseler de geleneksel özelliklerini koruyan ekonomilerin egemen olduğu yerlerde panayırlar gelişir ve tutunur. XVIII. yüzyılın faal panayırlarını saymak aynı zamanda Avrupa ekonomisinin marjinal bölgelerini de göstermektir: Fransa'da Beaucaire panayırları; İtalya'da Alpler bölgesi (Bolzano) ya da Mezzogiorno, Balkanlar, Polonya, Rusya ve Batıya doğru Atlantik ötesi, Yeni Dünya.

Büyük bir yaygınlık kazanan bu tüketim ve değiş tokuş döneminde basit kent pazarlarının ve dükkânların her zamankinden daha canlı olduklarını söylemeye bile gerek yoktur. Ve o zaman köylere de yayılmamış mıdır bunlar? İşportacıların faaliyet-

leri bile çok artmıştır. Sonuçta İngiliz tarihçiliğinin *public market*'e karşı geliştirdiği *private market* gelişir; *private market* tıtız kent yöneticileri tarafından denetlenirken *public market* bu denetimlerin dışında kalır. XVIII. yüzyıldan çok önce bütün İngiltere'de doğrudan doğruya ve çoğu zaman önceden üreticiden satın almayı, yün, buğday, bez vb. maddeleri pazar dışında köylülerden satın almayı örgütleyen bu *private market* klasik pazar mevzuatına karşı uzun, özgür ve bu özgürlükten alabildiğine yararlanan özerk ticaret zincirlerinin devreye sokulmasıdır. Ordunun ya da büyük merkezlerin önemli miktardaki ihtiyaçlarını karşılarken faaliyetleriyle kendilerini kabul ettirmişlerdir. Londra'nın "karnı", Paris'in "karnı" devrimci olmuştur sonunda. Kısaca söylemek gerekirse XVIII. yüzyıl Avrupa'da "karşı pazar" da dahil olmak üzere her şeyi geliştirmiştir.

Bütün bunlar Avrupa'nın gerçeğidir. Şimdiye kadar sadece bundan söz ettik. Nedeni çok pratik bir Avrupa vizyonu aracılığıyla her şeyi Avrupa'nın özel yaşamına indirgemeyi istemiş olmamız değildir. Çok basittir neden: Tarihçilik Avrupa'da gelişmiştir ve tarihçiler kendi geçmişlerine bağlanmışlardır. Yirmi otuz yıldan beri bir köklü bir değişim gerçekleşmiştir; Hindistan'da, Japonya'da, Türkiye'de kaynak metinler, bilgiler sistemli biçimde incelenmiştir ve bu ülkelerin tarihini seyyahların anlattıkları ve Avrupalı tarih-

çilerin kitaplarında yazdıklarından bağımsız olarak öğrenmeye başlıyoruz. Bu sorunu irdeleyecek kadar bilgiye sahibiz artık: sadece Avrupa için anlattığımız değiş tokuş çarkları Avrupa dışında da –Çin'de, Hindistan'da, İslam dünyasında, Japonya'da– görülüyorsa bunlardan karşılaştırmalı bir analiz denemesi bağlamında yararlanmak mümkün müdür? Bu bağlamda amaç, mümkünse eğer kabaca Avrupa dışını Avrupa'ya göre değerlendirmek, XIX. yüzyılda Avrupa ve Avrupa dışı arasında gittikçe derinleşen uçurumun sanayi devriminden önce belli olup olmadığını, Avrupa'nın dünyanın öteki bölgelerine göre ileri olup olmadığını anlamaktır.

İlk saptama: her yerde, henüz yeni yapılanmaya başlayan toplumlarda bile, Kara Afrika'da, Amerika yerli uygarlıklarında vardır pazar. Çok kalabalık, gelişmiş toplumlarda ise bu kurum hayata *daha çok* girmiştir ve bu toplumlar küçük pazarlarla dolup taşar. Biraz gayret edersek bu pazarları hâlâ canlı olarak gözlerimizin önüne getirebiliriz ya da zihnimizde kolayca yaşatabiliriz. İslam ülkelerinde kentler köyleri pazarlarından neredeyse bütünüyle yoksun bırakmıştır. Avrupa'da olduğu gibi yutmuştur bu pazarları. Bu pazarların en büyükleri kentlerin devasa kapılarında, aslında ne köy ne de kent olan, bir yanda kentlinin, öbür yanda köylünün bulunduğu ve tarafsız bölgede buluştuğu meydanlarda kurulur. Kent içinde semt pazarları sokaklara ve dar

alanlara sızar: müşteri orada taze günlük ekmeğini, bazı malları ve Avrupa'daki sistemin tersine birçok hazır yemek bulur: köfteler, koyun kelleleri, börekler, pastalar. Aynı zamanda pazar olan büyük ticaret merkezleri, birçok dükkânın bulunduğu merkezler, Avrupa'daki gibi haller *fonduklar, pazarlardır*... Sözgelimi İstanbul Bedesteni.

Hindistan'ın bir özelliği vardır: Hindistan'da pazarı olmayan köy yoktur çünkü banyan tüccarı aracılığıyla borçlar pazarlarda ödenir; köylüler Moğol hanı ve maiyetine ödemesi gereken haracı bu pazarlarda nakit para olarak verirler. Hindistan'da bu yığınla köy pazarında kentsel ambargodan kaynaklanan bir eksiklik var mıdır? Ya da tersine ürüne kaynağında, köyde el koyan banyan tüccarlarının bir tür *private market* uygulayıcıları olduğu söylenebilir mi?

Küçük pazarlar bağlamında en ilginç örgütlenme örneği kesinlikle Çin'dir; öyle ki Çin örneği mantıksal olduğu söylenebilecek eksiksiz fiziksel, biyolojik ve insani bir gerçekliğe bağlıdır. Köy, kasaba ya da küçük bir kent söz konusu olabilir bu bağlamda. Boş bir kâğıda bir nokta koyun. Bu noktanın çevresinde altı ila on köy bulunsun; bir köylünün gün içinde kasabaya gidip geleceği uzaklıkta köyler. Bu geometrik bütüne –merkezde bir nokta ve çevresinde on nokta– kanton diyoruz; bir kasaba pazarı çevresi. Bu pazarın kasabanın sokaklarına ve meydanlarına dağıldığı söylenebilir. Perakendecilerin, tefecilerin,

okuma yazma bilmeyenlere dilekçeler, arzuhaller, mektuplar yazanların dükkânları, küçük çapta yiyecek tüccarları, çay ve sake evleri. W. Skinner haklıdır, Köylü Çin bu kanton bölgesinde yer alır, köyde değil. Ayrıca şunu da kesinlikle kabul etmek gerekir ki kasabalar uygun bir mesafe içinde kuşatıkları ve besledikleri bir kentin çevresinde dönerler ve bu kent aracılığıyla uzak yerlere ve anında üretilmeyen ürünlere ulaşırlar. Bu bütünlüğün bir sistem olduğu, çeşitli kasabaların ve kentin pazarlarının takviminin aynı günlere rastlamayacak şekilde düzenlenmesinden açık seçik bellidir. İşportacılar ve zanaatkârlar pazar pazar, kasaba kasaba dolaşırlar çünkü Çin'de zanaatkârın dükkânı seyyardır ve onun hizmetlerinden pazarda yararlanabilirsiniz, ayrıca demirci ya da berber de evlerinize gelirler hizmet vermek amacıyla. Kısaca söylemek gerekirse Çin toplumu birbirlerine bağlı ve tümü çok sıkı biçimde denetlenen düzenli pazar ağlarıyla doludur ve bunlar bir canlılık verir ülkeye.

Ayrıca çok sayıda dükkân ve işportacı da vardır, bunlarla kaynar ülke; ama panayırlar ve borsalar, üst mekanizmalar ve çarklar yoktur burada. Birkaç panayır vardır ancak bunlar Moğolistan sınırında ya da Kanton'da yabancı tüccarlara yönelik marjinal pazarlardır ve aynı zamanda bu yabancı tüccarları gözetlemek amacıyla kurulmuşlardır.

İki şıktan biri: yönetim değiş tokuşun bu üst biçimlerine düşmandır ya da küçük pazar ağları ye-

terlidir Çin ekonomisi için: atardamarlar, toplardamarlar gerekli değildir ona. Bu iki nedenden biri ya da her ikisi nedeniyle Çin'de ticaret bloke olmuş ve hizaya getirilmiştir ve bunun Çin kapitalizminin gelişmemesinde ne kadar önemli olduğu başka bir konferansın konusu olacaktır.

Değiş tokuşun üst düzeyleri büyük tüccar ağlarının mükemmel biçimde düzenlendiği Japonya'da daha belirgindir. Eski bir ticaret kavşağı olan, XV–XVI. yüzyıllar ve daha sonraki dönemin Avrupa'sındaki gibi toptancıların belli yerlerde her gün toplanması anlamında düzenli panayırları ve borsaları olan Endonezya ve Filipinler'de de çok iyi düzenlenmiştir bu ağlar. Sözgelimi Cava adasında, uzun süre ilin en etkin kenti olan Bantham'da 1619'da Batavia'nın kurulmasından sonra bile toptancılar her gün pazarın bittiği saatlerde kentin meydanlarından birinde toplanırlar.

Hindistan mükemmel bir panayır ülkesidir... geniş katılımlı ticari ve dinsel toplantılar ülkesidir çünkü bu toplantılar genellikle hac yerlerinde yapılır. Bütün yarımada bu çok büyük çapta toplantılarla canlanır. Süreklilikleri, her yerdelikleri ve önemleriyle hayranlık uyandırırlar; öte yandan bunlar geleneksel bir ekonominin, geçmişe yönelmenin belli bir biçimi de değil midir? Buna karşılık İslam dünyasında panayırlar olmuştur ama Hindistan'daki kadar çok ve geniş değildir bunlar. Mekke panayırları gibi istisnalar sadece istisnayı doğrularlar. Gerçek-

ten de çok gelişmiş ve çok dinamik Müslüman kentleri değiş tokuşun üst düzeylerinin mekanizmalarına ve enstrümanlarına sahipti. Emre yazılı senetler Hindistan'daki kadar yaygındı bu kentlerde ve nakit para kullanımıyla at başı gidiyordu. Müslüman kentleriyle Uzakdoğu kredi ağıyla bağlanmıştı birbirine. 1759'da Hindistan'dan dönen ve Basra'dan İstanbul'a geçmekte olan bir İngiliz seyyah parasını Surat'taki East India Company'ye yatırmak istememiş ve 2000 kuruşunu nakit olarak Basralı bir bankere vermiş; bu banker de karşılığında ona Halepli bir bankere hitaben "Frenk dilinde" kaleme aldığı bir mektup vermiş. İngiliz seyyahın teorik olarak kâr etmesi gerekirdi böyle bir işlemden ama pek umduğunu bulamamış. Herkes her işten her zaman kazanamıyor.

Özetlersek Avrupa ekonomisi dünyanın öteki ekonomileriyle karşılaştırıldığında daha hızlı gelişmesini büyük olasılıkla enstrümanlarının ve kurumlarının üstünlüğüne borçlu olmuştur: Borsalar ve çeşitli krediler. Ama istisnasız bütün değiş tokuş mekanizmaları ve oyunları Avrupa'nın dışında da vardır ve bunlar çeşitli düzeylerde geliştirilmiş ve kullanılmıştır ve bu bağlamda bir hiyerarşiden söz etmek mümkündür: aşağı yukarı üst düzeyde Japonya; belki Endonezya, Filipinler ve İslam dünyası; banyan tüccarlarının geliştirdiği kredi ağı, riskli girişlere borç verme uygulaması, deniz sigortalarıyla kesinlikle Hindistan; alt düzeyde kendi yağıyla kav-

rulmaya alışmış Çin; ve onun tam altında başlangıç dönemindeki binlerce ekonomi.

Dünya ekonomileri arasında bir sınıflandırma yapmak boşuna değildir. Bir sonraki bölümde pazar ekonomisi ve kapitalizmin pozisyonlarını değerlendirmeye çalışırken unutmayacağım bu hiyerarşi olgusunu. Gerçekten de bu düşey düzenleme sayesinde analiz meyvelerini verecektir. Pazar ekonomisi muazzam gündelik yaşam kütlesi üstüne ağlarını atmış ve çeşitli şebekelerini ayakta tutmayı başarmıştır. Ve genel olarak bakıldığında kapitalizm gerçek anlamda pazar ekonomisi üstünde yükselmiştir. Bütün dünya ekonomisinin gerçek bir kabartma haritada görülebileceği söylenebilir.

İkinci Bölüm

DEĞİŞİM OYUNLARI

Önceki konferansımda XV-XVIII. yüzyıllar arasında kendi ürettiğini tüketen ve değiş tokuş ekonomisine esasen yabancı olan muazzam bir sektörden söz ettim. XVIII. yüzyıla hatta daha sonrasına kadar en gelişmiş döneminde bile Avrupa'da genel yaşama pek katılmayan bölgeler olmuştur ve bu bölgeler, soyutlanmışlıkları içinde, neredeyse bütünüyle içlerine kapanmış, kendi yaşamlarını ısrarla sürdürmek istemişlerdir.

Ben bugün özellikle değiş tokuşa bağlı olan ve hem *pazar ekonomisi* hem *kapitalizm* diyebileceğimiz konulara değinmek istiyorum. Bu ikili adlandırma bu iki alanı birbirinden ayırma düşüncesinde olduğumuzu belirtir. Bize göre bu iki alan birbiriyle karışmaz. Bununla birlikte bu iki faaliyet grubunun –*pazar ekonomisi* ve *kapitalizm*– XVIII. yüzyıla kadar geri planda kaldığını, insanların faaliyetlerinin muazzam *maddi yaşam* alanıyla sınırlı kaldığını, bu alanın bu faaliyetleri yuttuğunu yineleyelim. Pazar ekonomisi genişleyebilir, çok geniş alanlara yayılabilir, çarpıcı başarılara imza atabilir ama genellikle derinlikten yoksundur. Benim doğru ya da yanlış olarak kapitalizm dediğim Eski Rejim gerçeklerine

gelince bunlar parlak ve çok gelişmiş ama dar bir düzeyde yer alırlar; bu kapitalizm tüm ekonomik yaşamı kuşatamamış ve istisnanın kuralı bozmaması gerçeği doğrultusunda kendine özgü ve kendiliğinden genelleşme eğiliminde olabilecek bir "üretim biçimi" yaratmamıştır. Hatta genellikle *tüccar* kapitalizmi denen bu sistem son derece gerekli, vazgeçilmez koşulu olmasına rağmen pazar ekonomisini bütünüyle kuşatamamış ve yönlendirememiştir. Bununla birlikte kapitalizmin ulusal, uluslararası, dünyasal rolü açıktır.

I

Birinci bölümde sözünü ettiğim pazar ekonomisi çok fazla belirsiz değildir. Gerçekten de tarihçilere göre çok önemli bir yere sahiptir pazar ekonomisi. Bütün tarihçiler ayrıcalıklı bir yere koyarlar bu pazar ekonomisini. Bir karşılaştırma yaparsak, üretim ve tüketim henüz işin başında olan niceliksel araştırmaların dikkatle ve titizlikle incelemiş olduğu alanlar değildir. Bu dünyaların anlaşılması kolay değildir. Buna karşılık pazar ekonomisi sürekli kendinden söz ettirir. Arşiv belgelerinin sayfaları bu konuyla doludur; kent arşivleri, tüccar ailelerin özel arşivleri, mahkeme ve polis zabıtları, ticaret odalarında yapılan tartışmalar... Bu durumda pazar ekonomisini bilmemek ve onunla ilgilenmemek

mümkün müdür? Devamlı sahnededir pazar ekonomisi.

Tehlike tabii ki onu kesinlikle tek olarak görmek, onu istilacı bir varlık gibi düşündüren ayrıntı lüksüyle anlatmaktır; oysa kendisini üretim ve tüketim arasında bir ilişki rolüne indirgeyen doğasıyla ve XIX. yüzyıldan önce kendisini destekleyen gündelik yaşam okyanusu ve onu kesinlikle yukarıdan yönlendiren kapitalizm süreçleri arasında kimi zaman çok ince, az çok derin ve dirençli bir tabaka olması dolayısıyla büyük bir bütünün parçasıdır kesinlikle.

Pazar ekonomisini kısıtlayarak tanımlayan ve gerçek rolünü gösteren bu sınırlama konusunda açık seçik bilgiye sahip olan çok az tarihçi vardır. Witold Kula pazar fiyatları hareketinden, yükselmesinden, düşmesinden, krizlerinden, uzak bağlantılarından ve ortak eğilimlerinden –yani değiş tokuş hacminin düzenli biçimde büyümesini somut hale getiren unsurlardan– çok fazla etkilenmeyen birkaç isimden biridir. Onun imajlarından birini hatırlarsak, önemli olan her zaman kuyunun dibine, derin su kütlesine, pazar fiyatlarının etkilediği ama her zaman nüfuz edemediği ve sürükleyemediği *maddi yaşam* kütlesine bakmaktır. İki alanda –kuyunun ağzı ve kuyunun dibi– birden olması mümkün olmayan ekonomi tarihi de endişe verici bir eksiklik içerme riski taşır.

Bununla birlikte şurası çok açıktır ki XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında pazar ekonomisi, bu hızlı

yaşam bölgesi sürekli genişlemiştir. Bunun işareti ve kanıtı bazı yerlerde pazar fiyatlarında görülen zincirleme değişikliktir. Bu fiyatlar bütün dünyada sürekli değişiklik gösterir. Birçok gözlemden elde edilen sonuçlara göre Avrupa, Japonya ve Çin'deki, Hindistan'daki değişiklikler ve İslam ülkelerindeki (Osmanlı devletindeki), değerli madenlerin çok önemli roller oynadığı Amerika'daki –yani Nueva España, Brezilya ve Peru'daki– değişiklikler. Ve bu fiyatlar iyi kötü denklik gösterir, az ya da çok hızlı sapmalarla birbirlerini izlerler. Ekonomilerin birbirleriyle çok yakından ilişkili oldukları Avrupa'nın tümünde çok zor fark edilen, buna karşılık XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başı Hindistan'ıyla ilgili olarak Avrupa'ya göre en azından yirmi yıllık bir gecikme gösteren sapmalardır bunlar.

Kısacası, iyi ya da kötü *belli* bir ekonomi dünyanın farklı pazarlarını birbirine bağlar. Bu ekonomi arkasından sadece bazı istisnai malları ama aynı zamanda değerli madenleri, dünyayı dolaşan ayrıcalıklı seyyahları sürükler. Amerika'da basılan İspanyol *gümüş paraları* Akdeniz'den, Osmanlı devleti'nden ve İran'dan geçerek Hindistan ve Çin'e ulaşır. 1572'den başlayarak Amerikan beyaz madeni Manila üzerinden Pasifiği aşar ve yolculuğunun sonunda bu yeni yolla bir kez daha Çin'e ulaşır.

Bu bağların, bu zincirlerin, bu dolaşımın tarihçilerin ilgisini çekmemesi mümkün müdür? Bu gösteriler çağdaşları nasıl büyülemişse onları da büyü-

lemiştir. *Gerçekten* ilk ekonomistler pazarda arz ve talep dışında neyi incelemişlerdir? Titiz ve kibirli kentler, onların ekonomi politikaları, pazarlarının, beslenmelerinin ve fiyatlarının denetlenmesinden başka nedir ki? Ve hükümdar... Onun faaliyetlerinde ve tasarruflarında görülen ekonomi politika ulusal pazar, savunulması gereken ulusal bandıra, iç ve dış pazara bağlı ve geliştirilmesi çok önemli olan ulusal sanayi değil midir? Eylemin mümkün ve mantıklı olduğu yer bu dar ve hassas bölgedir. Bu dar bölge pratikte her gün görüldüğü gibi alınan önlemleri yansıtır. Öyle ki sonunda doğru ya da yanlış, değiş tokuşun kendi içlerinde belirleyici, dengeleyici bir rolleri olduğuna, rekabet aracılığıyla düzensizlikleri giderdiklerine, arz ve talebi ayarladıklarına, *bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler* ilkesi içinde kalındığında pazarın gizli ve gönüllü bir tanrı, Adam Smith'in "gizli eli", XIX. yüzyılın kendi kendini düzenleyen pazarı, ekonominin temeli olduğuna inanılmıştır.

Burada bir parça gerçek, bir parça kötü niyet ama aynı zamanda da hayal vardır. Pazarın kaç kez bozulduğu, yozlaştığı, fiyatların tekel tarafından keyfi biçimde fiilen ya hukuken belirlendiği unutulabilir mi? Özellikle de rekabet erdemleri ("insanların hizmete soktuğu ilk bilgisayar") kabul edildiğinde en azından pazarın, üretim ve tüketim arasında sırf *kısmi* olması yüzünden de olsa kesinlikle eksik bir bağlantı olduğunu belirtmek önemlidir. Son sözcüğün altını çizelim: *kısmi*. Ben gerçekten bir pazar

ekonomisinin erdemlerine ve önemine inanıyorum ama onun özel hükümranlığına inanmıyorum. Bununla birlikte nispeten yakın dönemlere kadar iktisatçılar sadece kendi şemalarından ve derslerinden hareket ederek düşünüyorlardı. Turgot için dolaşım bütün ekonomik yaşamdır kesinlikle. Aynı şekilde, çok daha sonra David Ricardo pazar ekonomisinin dar ama canlı ırmağını görmüştür sadece. Ve yaklaşık elli yıldan beri deney kazanmış iktisatçılar "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler"in spontan erdemlerini savunmasalar da kamuoyu nezdinde ve günümüzün siyasal tartışmalarında mit henüz silinmiş değildir.

II

Sonuç olarak ben *kapitalizm* sözcüğünü kendisine yurttaşlık hakkının tanınmadığı bir dönemde tartışmaya açtıysam bunun nedeni öncelikle farklı biçimlerde ortaya çıkan faaliyetleri belirtmek amacıyla *pazar ekonomisi* dışında bir sözcüğe ihtiyaç duymamdır. Benim niyetim kesinlikle kurdu ağıla sokmak değildi. Bu savaş sözcüğünün anlamının belirsiz olduğunu, müthiş bir güncellikle ve büyük olasılıkla da anakronizmle yüklü olduğunu çok iyi biliyordum; birçok tarihçi daha önce ve bilinçli olarak yinelemiştir bunu. Kesinlikle temkinli davranmayarak ona kapıyı açmamın birçok nedeni vardır.

Öncelikle XV–XVIII. yüzyıllar arasında bazı süreçler için özel bir adlandırmaya ihtiyaç vardır. Ayrıntılı olarak irdelendiğinde bunları sadece sıradan bir pazar ekonomisi içinde görmek saçmalık olur. Bu durumda kendiliğinden bir sözcük gelir akla: *kapitalizm.* Rahatsız olup kapıdan kovsanız belki anında pencereden girer o. Gerçekten de onun yerine koyacağınız uygun bir sözcük yoktur ve çok karakteristik bir şeydir bu. Amerikalı bir iktisatçının dediği gibi ne kadar eleştirilirse eleştirilsin *kapitalizm* sözcüğünü kullanmanın en geçerli nedeni onun yerini dolduracak başka bir sözcüğün olmayışıdır. Hiç kuşkusuz arkasından bir yığın tartışma ve kavga getirmesi gibi bir sakıncası vardır bunun. Bu tartışmaların kimileri iyi, kimileri daha az iyi, kimileri boştur ancak bunlardan kaçınmak ve bunlar yokmuş gibi davranmak ve tartışmak mümkün değildir. Bu bağlamda en büyük sakınca ise sözcüğün ona güncel yaşamın yüklediği anlamlarla dolu olmasıdır.

Kapitalizm geniş anlamda XX. yüzyıl başına ait bir kavramdır. Ben biraz da tartışmalı olabilecek bir görüşle bu kavramın gerçek anlamda ortaya çıkışını Werner Sombart'ın 1902 tarihli ünlü yapıtı *Der moderne Kapitalismus*'a bağlıyorum. Marx'ın bu sözcükten habersiz olduğu söylenebilir. Ve biz doğrudan doğruya en büyük günahların tehdidi altındayız şimdi: anakronizm. Genç bir tarihçi sanayi devriminden önce kapitalizmin olmadığını haykırıyordu: "Kapital, evet; kapitalizm, hayır!"

Bununla birlikte geçmiş, hatta uzak geçmiş ve şimdiki zaman arasında tam bir kopma, mutlak kesintisizlik ya da deyim yerindeyse bir bulaşıcılık olmadığı söylenemez. Geçmişin deneyimleri durmaksızın bugünün yaşamına yansırlar ve zenginleştirirler onu. Ve önemli olduğu söylenebilecek birçok tarihçi bugün sanayi devriminin XVIII. yüzyıldan çok önce ortaya çıkmış olduğunu fark etmiştir. Buna inanmanın belki en geçerli nedeni önlerindeki sözde başarı örneğine bakarak kendi sanayi devrimlerini gerçekleştirmek isteyen ama bunu beceremeyen az gelişmiş ülkelerin durumudur. Kısaca söylemek gerekirse sürekli tartışılan bu diyalektik –geçmiş, şimdi; şimdi, geçmiş– tarihin kendisinin kalbi, varlık nedeni olma riski taşır.

III

Kapitalizm sözcüğünü sadece tarihsel anlamın hizmetine sokmak amacıyla disiplin altına almak, tanımlamak, sadece, bu sözcüğü, onu destekleyen ve ona anlam kazandıran iki sözcükle ciddi biçimde çerçeve içine almanızla mümkün olabilir: *kapital* ve *kapitalist* sözcükleri. *Kapital* (sermaye) somut gerçekliktir, sürekli ortada ve etkilidir, kolayca tanınabilen araçlar kütlesidir; *kapitalist* bütün toplumların mahkûm olduğu hiç bitmeyen üretim süreçleri içinde kapitalin kullanımını yönlendiren ya da yönlendir-

meye çalışan kişidir; *kapitalizm* kabaca (kesinlikle ve sadece kabaca) genellikle pek fedakârca amaçlara yönelik olmayan bu sürekli katılım oyununda yer alma biçimidir.

Anahtar sözcük kapitaldir. Bu sözcük iktisatçıların incelemelerinde belli bir vurgulamayla telaffuz edilir: *sermaye birikimi, kendini sürekli yeniden üreten sermaye*; bu bağlamda söz konusu olan sadece para birikimi değil daha önceden gerçekleşmiş bütün çalışmaların yararlanılabilen ve yararlanılan sonuçlarıdır: bir ev sermayedir; ambardaki buğday sermayedir; bir gemi, bir yol sermayedir. Ama bu sermayenin adını hak etmesi için yinelenen üretim sürecine katılması gerekir: kullanılmayan bir hazinedeki para sermaye değildir artık, aynı şekilde yararlanılmayan bir orman da sermaye değildir vb. Bununla birlikte sermaye biriktirmemiş, biriktirmeyen, bu sermayeyi düzenli biçimde işinde kullanmayan, onu yeniden üretmeyen ve nemalandırmayan bir toplum olabilir mi? Sanmıyoruz. XV. yüzyılda Batı'nın en mütevazı köyünün yolları, taşları ayıklanmış tarlaları, işlenen toprakları ve ormanları, çitleri, sebze bahçeleri, değirmenleri ve tahıl ambarları vardır... Eski Rejim ekonomisiyle ilgili hesaplara göre bir yıllık çalışmanın gayrisafi geliri ve sermaye birikimi (*mal mülk*) arasında 1'e 3 ya da 4 oranında bir ilişki vardır ve bu Keynes'in bugünün toplumlarının ekonomisiyle ilgili olarak kabul ettiği orandır. Buna göre her toplumun arkasında üç ya da dört yıllık bir çalışmaya

eşdeğer bir karşılık vardır ve bu karşılık üretimin sağlıklı biçimde sonuçlandırılabilmesi amacıyla yedekte tutulur; bu bağlamda mal mülk kısmen devreye sokulabilir ve kesinlikle yüzde yüze varan bir oran söz konusu olamaz.

Ama bunları bir tarafa bırakalım şimdi. Siz de benim kadar biliyorsunuz bu konuları. Gerçekten benim size tek bir konuyu açıklamam gerekiyor: *pazar ekonomisi, kapitalizmden* doğu bir biçimde nasıl ayrılabilir? Ve *kapitalizm, pazar ekonomisinden.*

Altta su üstte zeytinyağı gibi kesin bir ayrım beklemiyorsunuzdur benden herhalde! Ekonomik gerçeklik kesinlikle basit cisimlere dayanmaz. Ama kolaylıkla kabul edilebilecek gerçek şudur: pazar ekonomisi bağlamında en azından iki biçim (*A, B*) söz konusu olabilir ve biraz dikkat edilirse bunlar hiç değilse oluşturdukları insani, ekonomik ve toplumsal bağlar açısından birbirlerinden ayırt edilebilirler.

Birinci kategoriye (*A*) pazarın gündelik alışveriş hareketlerini, yerel ya da yakın mesafelerde gerçekleşen ticari faaliyetleri alıyorum: sözgelimi yakın kente gönderilen buğday, odun; hatta düzenli, öngörülebilir, rutin, küçük ve büyük tüccarlara açık daha geniş çaplı ticaret: sözgelimi XVIII. yüzyılda Baltık bölgesi tahıl ürünlerinin Dantzig'den Amsterdam'a kadar gitmesi; sözgelimi Avrupa'da güneyden kuzeye doğru zeytinyağı ya da şarap ticareti; şu an aklıma her yıl İstria'ya beyaz şarap almaya giden Alman ticaret filosu geliyor.

Bu alışverişler "saydam"dır, sürpriz yaşanmaz bu faaliyetlerde, herkes bütün ayrıntılarını bilir bu ticaretin ve her zaman ölçülü olan getirilerini de hesaplar; bir kasaba pazarı iyi bir örnek oluşturur bu konuda. Bu pazar öncelikle üreticileri –köylüler, zanaatçılar– ve müşterileri bir araya getirir; bir taraf kasabalıdır, öbür taraf köylüdür. Bu faaliyet içinde en fazla iki ya da üç tüccar bulunur, yani müşteri ve üretici arasındaki aracı üçüncü kişilerdir bunlar. Bu tüccar kimi zaman pazarı karıştırabilir, pazara hâkim olabilir, stok yaparak fiyatlarla oynayabilir; küçük bir perakendeci bile kuralları çiğneyerek köylülerin gelmesinden önce kasabanın girişinde yerini alabilir, onların ürünlerini düşük fiyattan alabilir ve bunları daha sonra müşterilere kendisi satabilir: bütün kasabalarda hatta bütün kentlerde dönen en basit hiledir bu ve yaygınlık kazandığında fiyatlar yükselebilir. Sözgelimi kurallı, dürüst, saydam –Almanların dediği gibi "göz göze, el ele"– ticaretiyle hayalini kurduğumuz ideal kasabada bile saydamlık ve denetimden uzak, *B* kategorisine göre alışveriş kesinlikle mümkündür. Aynı şekilde Baltık bölgesinin büyük buğday konvoylarıyla yapılan düzenli alışveriş saydam bir ticarettir: Dantzig'de, başlangıç noktasındaki ve Amsterdam'da, varış noktasındaki fiyat eğrileri aynıdır ve kâr marjı da kesin ve ölçülüdür. Ama sözgelimi 1590'larda Akdeniz'de görüldüğü gibi bir açlık baş gösterdiğinde büyük müşterileri simgeleyen uluslararası ticaret erbabının

her zamanki güzergâhlarını değiştirmelerine tanık olunmuştur ve Livorno ya da Cenova'ya gemilerle gönderilen malların fiyatları üç ya da dört misli artmıştır. Burada da *A* ekonomisinin *B* ekonomisinin üstünlüğünü kabul ettiği düşünülebilir.

Alışveriş hiyerarşisinde bir yükselme olduğunda egemen olan ikinci tip ekonomidir ve bu ekonomi kesinlikle farklı bir "sirkülasyon dünyası" çizer bize. XV. yüzyıldan itibaren İngiliz tarihçileri geleneksel halk pazarı (*public market*) yanında *private market* (özel pazar) dedikleri pazarın gittikçe artan önemini vurgulamışlardır; farklılığı belirginleştirmek amacıyla ben *karşı pazar* diyorum bu özel pazara. Gerçekten de bu pazarın amacı çoğu zaman hareket kabiliyetini çok fazla kısıtlayan geleneksel pazarın kurallarından kurtulmak değil midir? Gezici tüccarlar, üreticilerden mal alanlar, toplayıcılar, üreticilerin ayağına giderler. Yünü, keneviri, hayvanları, deriyi, arpayı ya da buğdayı, kümes hayvanlarını vb. doğrudan doğruya köylüden alırlar. Hatta bu ürünleri köylüden daha önceden alırlar... yünü koyunların kırpılmasından önce, buğdayı tarladayken alırlar. Köyün hanında ya da çiftlikte imzalanan basit bir senet sözleşme yerine geçer. Satın aldıkları malları daha sonra arabalar, yük hayvanları ya da teknelerle büyük kentlere veya ihracat limanlarına gönderirler. Bu tür örneklere bütün dünyada rastlanır. Yün bağlamında Paris, Londra, Segovia çevresinde, buğday bağlamında Napoli, zeytinyağı konusunda Puglia

ve karabiber konusunda Endonezya ve Filipinler... Gezici tüccar, kendisi tarım üretim faaliyetlerinde bulunmuyorsa randevularını pazar civarında, pazarın kurulduğu meydana yakın bir yerde verir ya da genellikle bir hana yerleşir bu işler için: hanlar malların gönderildiği yerler, nakliyat acenteleridir. Bu tür alışveriş faaliyetinin, süreleri ilgililerin durumuna göre değişen bireysel işlemler kolektif pazarının normal koşullarının yerini alması İngiltere'de satıcılar tarafından imzalanan senetlerle ilgili olarak açılan sayısız davanın kanıtıdır. Pazar ekonomisinin temeli olan rekabete çok az yer verilen, tüccarın iki avantajdan yararlandığı eşit olmayan bir alışveriş söz konusudur kesinlikle: bu koşullarda tüccar, üretici ve malı alan kişi arasındaki ilişkileri bozmuştur (pazarda zincirin iki ucundaki koşulları sadece o bilir ve dolayısıyla umduğu kârları elde edebilir) ve nakit para alır; en önemli kozu budur. Böylece üretim ve tüketim arasında uzun tüccar zincirleri oluşur, bunlar kesinlikle etkinlikleriyle kendilerini kabul ettirirler ve özellikle büyük kentlerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için resmi makamlar bu tüccarların denetimlerini en aza indirir.

Bununla birlikte zincirler ne kadar uzarsa o kadar kuralların ve olağan denetimlerin dışında kalırlar, kapitalist süreç de o kadar belirginleşir. Kapitalist süreç uzak bölgelere yapılan ticarette –Alman tarihçilerle birlikte başkalarının da alışveriş yaşamının bir üst derecesi gibi gördükleri *Fernhandel*'de– çar-

pıcı biçimde ortaya çıkar. *Fernhandel* mükemmel bir serbest manevra alanıdır, kendisini sıradan denetimlerden koruyan ya da bu denetimleri savuşturmasını sağlayan alanlarda etkin olur: gerektiğinde Coromondel kıyıları ya da Bengal kıyılarıyla Amsterdam arasında, Amsterdam ve İran ya da Çin veya Japonya'daki bir mağaza arasında sürdürür ticari faaliyetini. Fernhandel'in bu geniş faaliyet alanında tercih olasılığı vardır ve kârlarını en üst düzeye çıkaran tercihi yapar: Antiller'le ticaret mütevazı kârlar mı getirir? İş ona kalsın, aynı anda Hindistan içinde ticaret ya da Çin'le ticaret iki misli kâr getirir. Faaliyet alanını değiştirmek yeterlidir.

Bu büyük kârlar büyük sermayelerin biriktirilmesinin bir sonucudur ve uzak bölgelere ticaretin sadece birkaç el arasında gerçekleşmesi bu kârları daha da artırır. Her isteyen giremez bu alana. Buna karşılık yerel ticaret bir yığın taraf arasında yapılır. Sözgelimi XVI. yüzyılda Portekiz'in iç ticareti bir bütün olarak ele alındığında ve itibari parasal değer açısından karabiber, baharat ve uyuşturucu madde ticaretinin çok ilerisindedir. Ama bu iç ticarete egemen olan çoğu zaman malın malla değişimi ve *kullanım değeridir*. Baharat ticareti para ekonomisiyle at başı gider. Ve bu alanda sadece toptancılar faaliyet gösterir ve çok büyük kârları tekellerine alırlar. Aynı mantık Defoe dönemi İngiltere'si için de geçerlidir.

Dünyanın bütün ülkelerinde bir büyük toptancı grubunun tüccarlar topluluğundan çok farklı olma-

sı ve bu grubun hem çok küçük hem de her zaman uzak bölgelerle ticaret yapması (bu arada başka faaliyetleri de söz konusudur) bir rastlantı değildir. Bu olgu XIV. yüzyıldan itibaren Almanya'da, XIII. yüzyıldan itibaren Paris'te, XII. yüzyıldan ve belki daha erken bir dönemden itibaren de İtalya kentlerinde belirgindir. İslam'da *teyir* Batı'da ilk toptancıların ortaya çıkmasından önce ithalat-ihracat işleriyle ilgilenen kişidir ve aracıları ve komisyoncuları evinden yönetir (yerinden ticaret). Suk tüccarı *havanti* ile hiçbir ilgisi yoktur. Bir seyyahın anlattığına göre Hindistan'da, 1640'larda gene muazzam bir kent olan Agra'da *sogador* "bizde, İspanya'da *mercader*'in eşdeğeridir ama kimileri kendileri için özel *katari* adını uygun bulmuşlardır; bu ülkelerde ticaret sanatını öğretenlerin en ünlüleri ve aynı zamanda zengin ve büyük saygınlığa sahip tüccarlar bu adla anılırlar". Batıda vokabüler benzer farklılıklar gösterir. "Toptancı" Fransız *katari*'sidir; sözcük XVII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. İtalya'da *mercante a taglio* ve *negoziante* sözcükleri arasında büyük fark vardır; aynı şekilde İngiltere'de *tradesman* ve İngiliz limanlarında özellikle ihracatla ve uzak ülkelerle ticaret işleriyle ilgilenen *merchant* arasında da büyük bir fark söz konusudur; Almanya'da *Krämer* ve *Kaufmann* ya da *Kaufherr* sözcükleri de farklı anlamlar içerir.

İslam dünyasında olsun, Hıristiyanlıkta olsun, bu kapitalistlerin hükümdarın, müttefiklerin ya da

devlet işletmecilerinin dostları olduklarını söylemeye gerek var mı bilmem? Bunlar çok erken dönemde, çok eskiden beri "ulusal" sınırları aşarlar ve yabancı ülkelerdeki tüccarlarla anlaşırlar. Oyunu bozmanın ve kendi lehlerine çevirmenin binlerce yolu vardır onlar için... Kredi manipülasyonları, çok kârlı bir iş olan kötü paraya karşı iyi para oyunları... İyi gümüş ve altın paraların büyük ticari işlemlere, Kapital'e akması, kötü bakır paraların düşük ücretlere ve gündelik ödemelere yani Emeğe akması. Bunların bilgi, zekâ ve kültür açısından üstünlükleri vardır. Ve çevrelerinde kârlı gördükleri her şeye el koyarlar; toprak, gayri menkul, rant... Rekabeti hemen hemen her zaman ortadan kaldırma tekeli ya da gücüne sahip olduklarından kim kuşkulanabilir? Hollandalı bir tüccar Bordeauxlu adamlarından birine yazdığı bir mektupta projelerinden kimseye bahsetmemesini ister ve şunu ekler: "aksi takdirde bu işte ve başka işlerde rekabet olursa içecek su bulamayız"! Sonuç olarak kapitalistler sahip oldukları sermaye gücüyle ayrıcalıklarını korurlar ve dönemin büyük uluslararası işlerini beklerler. O dönemde nakliye işleri çok ağır işlediğinden büyük ticaret dünyası sermaye dolaşımları için uzun süreler ister: yatırılan paraların getirileriyle birlikte geri dönmesi için aylar, kimi zaman yıllar gerekir. Öte yandan büyük tüccar genellikle sadece sermayesini kullanmaz: kredi alır, başkalarının paralarını kullanır. Sonuçta sermaye dolaşır.

XIV. yüzyıl sonunda Floransa yakınlarındaki Prato tüccarlarından Francesco di Marco Datini İtalya kentleri ve Avrupa kapitalizminin sıcak noktaları arasında dolaşan poliçelerden söz eder. Barselona, Montpellier, Avignon, Paris, Londra, Bruges... Ama bunlar çoğunluğu oluşturan sıradan insanlara ve bugün de Basel'deki Uluslararası Ödemeler Bankası çok gizli kararlarına yabancı oyunlardır.

Sonuç olarak mal ya da alışveriş dünyası en mütevazı mesleklerden –hamallar, yükçüler, işportacılar, arabacılar, tayfalar– kasa memurlarına, dükkâncılara, adları farklı simsarlara, tefecilere, toptancılara kadar çok katı bir hiyerarşi içindedir. İlk bakışta şaşırtıcı olan pazar ekonomisindeki gelişmelerle birlikte hızlı bir şekilde yayılan uzmanlaşmanın, iş bölümünün *zirve dışında*, yani toptancı-kapitalistler dışında bütün ticaret dünyasını etkilemesidir. Böylece görev dağılımı süreci, modernleşme ilk başta ve sadece tabanda ortaya çıkmıştır: meslekler, dükkâncılar hatta işportacılar uzmanlaşır. Piramidin üstü değil ama çünkü XIX. yüzyıla kadar deyim yerindeyse yüksekten uçan tüccar tek bir faaliyetle sınırlı kalmamıştır hiçbir zaman: tüccardır tabii ki ama tek bir dalda çalışmaz kesinlikle ve duruma göre armatör, sigortacı, tefeci, borç alan, maliyeci, bankacı hatta sanayici ya da tarımcıdır. XVIII. yüzyılda Barselona'da perakendeci, *botiguer* kesinlikle uzmandır alanında: bez, çarşaf ya da baharat satar. Gün gelir, yeteri kadar para kazanınca toptancı olur ve uzmanlıktan uzman

olmama durumuna geçer. Artık elinin altındaki her kârlı iş için yeterlidir yeteneği.

Bu anormalliğe çok işaret edilmiştir, ama sıradan cevap bizi pek tatmin etmez: tüccarın risklerini sınırlamak amacıyla faaliyetini çeşitli alanlara böldüğü söylenir: kırmızböceği ticaretinde kaybedecek olursa baharatta kazanır. Ticarette bir fırsatı kaçıracak olsa takasta ya da bir köylüye borç vererek kendisine bir rant sağlar. Kısacası "bütün yumurtaları aynı sepete koymamak gerekir" diyen Fransız atasözüne kulak verir.

Gerçekten ben şöyle düşünüyorum:

- Tüccar uzmanlaşmaz çünkü elinin altındaki hiçbir alan bütün faaliyetlerini karşılayacak kadar zengin değildir. Genellikle dünün kapitalizminin, yeterli sermaye olmadığından cılız olduğuna, gelişmek için uzun süre birikim yapmak gerektiğine inanılır. Bununla birlikte tüccar mektupları ya da ticaret odası defterleri sermayelerin çoğu zaman yatırım alanları aradıklarını ama bulamadıklarını gösterir. Bu durumda kapitalist toprak satın almak ister; sığınak değer ya da toplumsal değerdir bu ama kimi zaman da İngiltere, Venedik ya da başka yerlerde görüldüğü gibi modern yöntemlerle işleyebileceği ve geçim kaynağı olan toprak satın alır. Ya da kentlerde gayrimenkul yatırımlarına yönelecektir. Veya temkinli ama sürekli biçimde sanayi alanına girecek,

sözgelimi maden alanında yatırımlar yapacaktır (XV–XVI. yüzyıllar). Ama bazı istisnalar dışında üretim sistemiyle ilgilenmemesi ve evde iş sistemi aracılığıyla *putting out* ile, daha iyi pazarlamak amacıyla zanaat üretimini denetlemekle yetinmesi ilginçtir. Zanaatçının ve *putting out* sisteminin karşısında manüfaktürler XIX. yüzyıla kadar üretimin çok küçük parçasını karşılayacaklardır.

Büyük tüccarın faaliyet alanını çok sık değiştirmesinin nedeni büyük kâr alanlarının sürekli değişmesidir. Kapitalizmin özü konjonktüreldir. Günümüzde de en büyük güçlerinden biri kendini kolayca uyarlaması ve yeniden dönüşmesidir.

Ticaret hayatında kimi zaman tek bir alanda uzmanlaşma eğilimi görülür: para ticareti. Ama başarısı hiçbir zaman uzun süreli olmamıştır; ticari yapının ekonominin bu yüksek tepesini yeterince besleyememesi gibi bir durumdur bu. XIV. yüzyılda Floransa bankası Bardi'ler ve Peruzzi'lerle birlikte bir anda çökmüştür; aynı şey daha sonra da XV. yüzyılda Mediciler'le birlikte olmuştur. 1579'dan itibaren Piacenza Ceneviz panayırları neredeyse bütün Avrupa ödemelerinin *clearing*'i (takası) olmuştur ama Cenevizli bankerlerin olağanüstü macerası 1621'e kadar, en azından yarım yüzyıl sürecektir. XVII. yüzyılda

> Amsterdam da Avrupa kredi ağlarına çok parlak biçimde egemen olacak ve bu deney bir sonraki yüzyılda başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Finans kapital sadece XIX. yüzyılda, 1830–1860 yılları sonrasında bankalar her şeye, önce sanayiye sonra mala el atınca ve ekonomi genel olarak güç kazanıp bu yapıyı kesinlikle desteklemeye başladığında başarılı olabilmiştir.

Özetliyorum: iki tip alışveriş vardır; biri somut, saydam olduğundan rekabete dayalı alışveriş; öbürü yüksek düzeyde, çok gelişmiş, egemen alışveriş. Bunlar aynı mekanizmalar değildir, bu iki tip faaliyeti yönlendiren aynı faktörler de değildir ve kapitalizm dünyası birincisinin değil ikincisinin içinde yer alır. Burada koca sabolarıyla kurnaz ve vahşi bir köylü kapitalizminin var olabileceğini yadsımıyorum; Profesör Daline'in bana anlattığına göre Lenin Moskova'da, bir sosyalist ülkede köylü pazarı serbest bırakıldığında kapitalizm ağacının kesinlikle yeniden yeşereceğini söylemiş. Burada dükkâncıların bir mikrokapitalizminden söz edilebileceğini de yadsımıyorum; Gerschenkron'a göre gerçek kapitalizm buradan çıkmıştır. Kapitalizmin temelindeki güç dengeleri toplum yaşamının her düzeyinde ortaya çıkabilir ve bulunabilir. Ama sonuçta şunu belirtmemiz gerekir: ilk kapitalizm toplumun yüksek kesimlerinde gelişmiş, gücünü göstermiş ve yerini

sağlamlaştırmıştır. Ve onu aramak için, bulma şansını yakalamak için Bardi'lere, Jacques Coeur'lere, Jakob Fugger'lere, John Law'lara ya da Necker'lere kadar gitmek gerekir.

Genelde kapitalizm ve pazar ekonomisi birbirinden ayrılmıyorsa bunun nedeni ortaçağdan günümüze kadar her ikisinin de aynı tempoyla gelişmesi ve kapitalizmin genellikle ekonomik gelişmenin motoru ve gelişmesi olarak takdim edilmesidir. Gerçekte her şey maddi yaşamın kalın sırtına yüklenmiştir: Maddi yaşamda her şey genişleyip gelişir; pazar ekonomisi de bedel ödeyerek, hızla genişler, ilişkilerini yayar. Bununla birlikte bu yayılmadan kârlı çıkan her zaman kapitalizm olmuştur. Josef Schumpeter'in *deus ex machina*'yı (zor ve trajik bir durum için beklenmedik çözüm) girişimci yapmasının doğru bir düşünce olduğunu sanmıyorum. Benim kesin inancım odur ki belirleyici olan bütüncül harekettir ve kapitalizm öncelikle tümüyle kendi altındaki ekonomilerle ilişkilidir.

IV

Az sayıda insanın bir ayrıcalığı olan kapitalizm toplumun etkin işbirliği olmadan düşünülemez. Toplumsal düzenin hatta siyasal düzenin zorunlu bir gerçeğidir, hatta ve hatta bir uygarlık gerçekliğidir. Gerçekten de belli bir açıdan bakıldığında bütün toplum

kapitalizmin değerlerini az ya da çok bilinçli olarak kabul eder. Ama durum her zaman böyle değildir. Her kalabalık toplum birçok "bütün"e ayrılır: ekonomik, politik, kültürel bütünler, toplumsal hiyerarşiye dayanan bütünler. Ekonomi ancak öteki "bütünler"le ilişkisi içinde, bu bütünler içinde dağılarak ama aynı zamanda komşulara kapılarını açarak anlaşılır. Etki ve etkileşim söz konusudur. Ekonominin bu özel ve göreli biçimi olan kapitalizm ancak bu komşulukların ve yayılmaların ışığında anlaşılabilir tam olarak; ve sonunda gerçek yüzüne kavuşur.

Kapitalizmi modern devlet kurmamıştır, kapitalizm ona miras kalmıştır ve bu sisteme kimi zaman yararlı kimi zaman değildir; kimi zaman yayılmasına izin verir kimi zaman köstekler. Kapitalizm ancak devletle özdeşleştiğinde, devlet olduğunda başarıya ulaşır. Kapitalizmin ilk büyük evresinde, İtalya'nın büyük kent-devletlerinde Venedik'te, Cenova'da, Floransa'da iktidarı elinde bulunduran, para elitidir. XVII. yüzyılda Hollanda'da Naipler aristokrasisi iş adamlarının, büyük tüccarların ya da tefecilerin çıkarlarını savunarak hatta onların direktifleriyle hareket ederek devleti yönetir. İngiltere'de 1688 devrimi de Hollanda'ya özgü işlerin öne çıktığı bir süreç olmuştur. Fransa ise yaklaşık bir yüzyıl geriden gelir bu bağlamda; 1830'da Temmuz devrimiyle birlikte iş dünyası burjuvazisi nihayet yönetimi rahatça ele geçirir.

Sonuçta devlet kendi dengesine ve kendi direnme gücüne göre para dünyasını destekler ya da düşmandır bu dünyaya. Kültür ve din konusunda da aynı şey söylenebilir. Geleneksel bir güç olan din ilkesel anlamda pazarın, paranın, spekülasyonun, tefeciliğin yeniliklerine *hayır* der. Ama kiliseyle uyuşmalar, anlaşmalar söz konusudur. Kilise sürekli *hayır* der, sonunda yüzyılın buyurgan gerekliliklerine *evet* der. Kısaca söylemek gerekirse bir *aggiornamento*'yu kabul eder... geçmişte buna *modernizm* denebiliyordu. Renaudet Aquinolu Tommasso'nun (1225–1274) başarılı olacak ilk modernizmi tanımlamış olduğunu hatırlatır. Ama din ve dolayısıyla kültür, engellerini kısa süre içinde kaldırsa da özellikle tefecilik damgasını vurduğu faizle borç verme konusunda ilkesel anlamda güçlü bir muhalefeti sürdürmüştür. Hatta belki biraz aceleye getirilmiş bir düşünceyle bu kuşku ve duraksamaların ancak Reformla ortadan kalkmış olduğu ve Kuzey Avrupa ülkelerinin kapitalist yükselişinin derin nedeninin de bu olduğu söylenebilir. Max Weber'e göre modern anlamda kapitalizm protestanlığın, daha doğrusu püritenliğin yarattığı bir şeydir kesinlikle.

Bütün tarihçiler bu çok ince teze karşıdırlar ama ondan tam olarak kurtulmayı da başaramazlar; ikide bir önlerine gelir bu tez. Ama bütünüyle yanlıştır. Kuzey ülkeleri daha önce Akdeniz'in eski kapitalist merkezlerinin uzun süre ve çok başarılı bir şekilde işgal ettikleri alanı ele geçirmekten başka bir

şey yapmamışlardır. Teknik alanda ve iş dünyasında hiçbir buluşları yoktur. Amsterdam Venedik'i, Londra Amsterdam'ı, New York Londra'yı kopya etmiştir. Gündemde olan her seferinde dünya ekonomisinin çekim merkezinin *ekonomik* nedenlerle yer değiştirmesidir ancak söz konusu ekonomik nedenler kapitalizmin özel ve gizli doğasını etkilemezler. XVI. yüzyıl sonunda Akdeniz'den Kuzey denizlerine doğru bu kesin kayma olgusu yeni bir ülkenin eski bir ülke karşısında kazandığı zaferdir. Aynı zamanda da büyük bir ölçek değişmesidir. Atlantiğin yeni başlayan yükselişine destek bağlamında genel olarak ekonomi, alışveriş, para stokunda genişleme görülür ve burada da pazar ekonomisinde canlı bir gelişmeye tanık olunur... Amsterdam randevusuna tanık olan bu ekonomi kapitalizmin büyüyen ve genişleyen yapılarının yükünü sırtlayacaktır. Sonuç olarak Max Weber'in yanılgısı bana göre esasen kapitalizmin modern dünyanın öncüsü olma rolünü abartmasından kaynaklanmıştır.

Ama temel sorun bu değildir. Aslında kapitalizmin toplumsal hiyerarşiler karşısındaki gerçek kaderiyle oynanmıştır.

Her gelişmiş toplumda çok sayıda hiyerarşi vardır; Werner Sombart'ın *Grundvolk* dediği, en alt katmanlardaki halka hayatta kalmaya çalıştığı yerden ayrılma olanağı veren birçok merdiven vardır; dinsel hiyerarşi, politik hiyerarşi, askeri hiyerarşi, parayla ilgili çeşitli hiyerarşiler. Yüzyıllara ve yerlere göre

biriyle öteki arasında karşıtlıklar ya da uzlaşımlar veya ittifaklar vardır; hatta kimi zaman karışıklık söz konusudur. XIII. yüzyılda, Roma'da politik hiyerarşi ve dinsel hiyerarşi birbirine karışmıştır ama kent çevresinde toprak ve sürüler tehlikeli büyük senyörler sınıfı yaratırken Papalığın mali işlerini yürütenler –Sienalılar– en ön planda yer aldılar. XIV. yüzyılın sonunda Floransa'da eski feodal aristokrasi ve yeni tüccar büyük burjuvazi birleşerek bir para eliti oluşturdular ve bu elit doğal olarak siyasal iktidarı da ele geçirdi. Tersine, başka toplumsal bağlamlarda bir siyasal hiyerarşi öbürlerini ezebilir. Mingler ve Mançular dönemi Çin'i örnek gösterilebilir bu konuda. Bu kadar açık seçik ve sürekli olmamakla birlikte monarşik Eski Rejim Fransa'sının durumunun da aynı olduğu söylenebilir. Bu dönemde Fransa uzun süre zengin tüccarlara bile ikinci sınıf roller vermiş ve mutlak aristokrat hiyerarşisini öne çıkarmıştır. XIII. Louis Fransa'sında gücün yolu krala ve saraya yaklaşmaktan geçer. Şaibeli Luçon piskoposu Richelieu'nün gerçek kariyerinin ilk adımı ana kraliçe Marie de Médicis'nin danışmanlığıdır. Richelieu böylelikle saraya girmiş ve yöneticiler arasında kendisine yer bulmuştur.

Hırslı bireylerin yükselmek için izleyebilecekleri yolların sayısı yeryüzündeki toplumların sayısı kadar çoktur. Başarının bir yığın *biçimi* vardır. Batı'da tek tek insanların başarıları ender olmasa da tarih durmaksızın aynı dersi tekrar tekrar verir: bireysel

başarılar hemen hemen her zaman uyanık, dikkatli, servetlerini ve etkilerini yavaş yavaş artırma peşinde koşan ailelerin hanesine yazılır. Bu hırslı insanlar aynı zamanda sabırlıdırlar ve hırsları uzun bir döneme yayılır. Ailelerin, sülalelerin şan ve şöhretlerini, değerlerini, meziyetlerini uzun uzun anlatmaya gerek var mı? Batı için bizim kabaca, *daha geç bir dönemde* kendini kabul ettiren bir deyimle kapitalist süreci doğuran, daha sonra kapitalizmin omurgasını oluşturan güçlü hiyerarşinin yaratıcısı ya da yararlanıcısı olan *burjuvazinin* tarihi denen şeyi öne çıkarmaktır. Gerçekten de kapitalizm servetini ve gücünü sağlamlaştırmak için zaman zaman ya da eşzamanlı olarak ticarete, tefeciliğe, uzak ülkelerle ticarete, "resmi makamlara" ve toprağa dayanır. Toprak güvenilir bir değerdir ve ayrıca toplumda sanıldığından çok fazla prestij sağlar. Uzun aile zincirlerine, mirasların ve soyluluk unvanlarının yavaş birikimine dikkat edilirse Avrupa'da feodal rejimden kapitalist rejime geçişi aşağı yukarı anlayabilmek mümkündür. Soylu ailelerin yararına olan feodal rejim mülkiyet zenginliğinin paylaşımının kalıcı bir *biçimidir*, temel bir zenginliktir; yapısında istikrarlı bir düzen oluşturur. "Burjuvazi" yüzyıllar boyunca bu ayrıcalıklı sınıf için bir parazit oluşturmuş, bu sınıfın kimi zaman yanında, kimi zaman karşısında olmuş, yanlışlarından, lüksünden, aylaklığından, basiretsizliğinden yararlanarak malını mülkünü –çoğu zaman tefecilikle– ele geçirmiş, so-

nunda bu sınıfa dahil olmuş ve bu sınıf içinde izini kaybettirmiştir. Ama başka bazı burjuvalar da saldırmak hatta yeniden bir savaş başlatmak amacıyla sahneye çıkarlar. Sonuçta uzun süreli bir parazit yaşamdır bu: burjuvazi egemen sınıfta sürekli tahribat yapar ve bu sınıfın sırtından geçinir. Ama yükselişi yavaş, sabırlı olmuş, hırs sürekli çocuklara ve torunlara aktarılmıştır. Böyle sürüp gitmiştir bu.

Feodal bir geçmişe dayanan ve yarı yarıya feodal olan bu tip bir toplumda mülkiyet, toplumsal ayrıcalıklar nispeten korunur, aileler bu ayrıcalıklardan *nispeten* rahat bir şekilde yararlanırlar. Mülkiyet herkesin yerini kabaca belirleyen bir kavramdır, kutsaldır, dokunulmazdır. Oysa birikim için, sülalelerin oluşması ve kalıcı olmaları için, para ekonomisinin destek olması için toplumsal suların durulması ve sonunda kapitalizmin ortaya çıkması gerekir. Kapitalizm bu arada yüksek sosyetenin bazı kalelerini yıkar ama kendi yararına olan bazı kaleleri de sağlam ve kalıcı biçimde yeniden inşa eder.

Günün birinde çarpıcı başarılara ulaşan aile servetlerinin uzun süren bu doğuşu, geçmişte ya da bugün hiç yabancı değildir bize, ama burada aslında Batı toplumlarının temel bir karakteristiğinin bulunduğunu anlamamız zordur. Aslında bunu anlayabilmemiz için Avrupa dışındaki toplumların sunduğu farklı manzaralara bakarken şaşırmamız gerekir. Bu toplumlarda *kapitalizm* dediğimiz ya da diyebildiğimiz şey genellikle aşılması kolay olmayan ya da

imkânsız olan toplumsal engellerle karşılaşır. Buna karşılık bu engeller bizi genel bir açıklama yapmaya götürür.

Sürecin kabaca Avrupa'daki gibi geliştiği Japon toplumunu bir yana bırakıyoruz: orada feodal bir toplum yavaş yavaş dejenere olur ve sonunda kapitalist bir toplum ortaya çıkar; Japonya tüccar hanedanların yaşamlarının çok uzun sürdüğü bir ülkedir: bu hanedanların bazıları XVII. yüzyılda doğmuştur ve bugün de gelişmelerini sürdürmektedirler. Ama Batı ve Japon toplumları feodal düzenden para düzenine neredeyse kendiliklerinden geçen toplumların karşılaştırmalı tarihinin gösterebileceği iki örnektir sadece. Başka yerlerde devletin pozisyonları, sınıf ayrıcalığı ve parâ ayrıcalığı çok farklıdır ve biz bu farklılıklardan dersler çıkarmaya çalışacağız.

Çin'in ve İslam'ın durumuna bakalım. Bize sunulan hatalı istatistiklerden edindiğimiz izlenime göre Çin'de düşey toplumsal hareketlilik Avrupa'dakinden büyüktür. Nedeni, bu ülkede ayrıcalıklı nüfusun nispeten daha fazla olması değil toplumun daha az istikrarlı olmasıdır. Kapı açık, hiyerarşi açık; mandarinlerin yarışları budur. Bu yarışlar her zaman mutlak bir dürüstlük içinde geçmese de ilke olarak toplumun bütün kesimlerine açıktır, her koşulda öylesine açıktır ki XIX. yüzyılda büyük Batı üniversitelerine girmeleri bile mümkündür bu insanların. Elit biri olmak ve yüksek makamlara gelmek için açılan sınavlar aslında toplumsal oyunun

kartlarının yeniden dağıtılmasıdır. Sürekli bir *New Deal*. Ama bu şekilde zirveye ulaşanların makamları ve servetleri geçicidir denemez; eğer istenirse ömür boyu sürebilir. Ve bu vesilelerle biriktirdikleri servetler Avrupa'da büyük aile dedikleri kurumu yaratmaya yetmez çoğu zaman. Kaldı ki devlet çok zengin ve çok güçlü ailelere ilke olarak kuşkuyla bakar. Devlet hukuken toprağın tek sahibidir, köylüden vergiyi sadece devlet alabilir ve madenleri, sanayi kuruluşlarını ve ticarethaneleri sıkı bir denetim altında tutar. Çin devleti, yerel tüccarların ve yozlaşmış mandarinlerin işbirliğine rağmen bir kapitalizmin gelişmesine hiçbir zaman sıcak bakmamıştır. Koşullardan yararlanarak ikide bir gelişmeye başlayan bu kapitalizm sonunda bir anlamda totaliter (bugünkü kullanılan olumsuz anlamda değil) bir devlet tarafından yola getirilir. Gerçek Çin kapitalizmi Çin'in dışındadır; sözgelimi Çinli tüccarın tam bir özgürlük içinde hareket ettiği ve hüküm sürdüğü Endonezya ve Filipinler'dedir.

Geniş İslam dünyasında, özellikle XVIII. yüzyıldan önce toprak mülkiyeti geçicidir çünkü burada da toprak hukuken hükümdara aittir. Tarihçiler Eski Rejim Avrupa'sının dilinde aile *mülkleri* yoktur, *timarlar* (yani ömür boyu sahip olunan mallar) vardır. Bir başka deyişle, bir zamanlar Karolenj devletinde olduğu gibi, devletin dağıttığı topraklar, köyler, arazi gelirleri söz konusudur. Bu mallardan yararlanan kişi ya da kişiler öldüğünde bunlar başkalarına

dağıtılır. Hükümdar için askerlerin ve şövalyelerin hizmetlerinin bedelini ödeme ve sağlama biçimidir bu. Ağa ölür ve bütün malı mülkü İstanbul'daki sultana ya da Delhi'deki Moğol hanına kalır. Bu büyük sultanlar otoriteleri sürdükçe egemen toplumu, elit sınıfı istedikleri gibi, gömlek değiştirir gibi değiştirebilirler ve bunlardan mahrum kalmazlar. Dolayısıyla toplumun zirvesi çok sık yenilenir, ailelerin kök salmaları mümkün değildir. XVIII. yüzyıl Kahire'si üstüne son zamanlarda yapılan bir çalışmadan anlaşıldığına göre büyük tüccarlar tek bir kuşağın ötesinde tutunmayı başaramamışlardır pek. Siyasal topluluk yutar onları. Hindistan'da ticaret yaşamının daha güçlü olmasının nedeni, ticaretin zirvedeki istikrarsız toplumun dışında, tüccar ve banker kastlarının koruyucu çerçeveleri içinde gelişmesidir.

Bununla birlikte savunduğum, aslında gerçekten çok basit olan tezim daha iyi anlaşılıyor: kapitalizmin başarısının ve yükselmesinin koşulları vardır. Kapitalizm toplumsal düzenin belli bir huzur içinde yaşamasını, devletin belli ölçüde yansızlığını ya da zayıflığını veya yardımını gerektirir. Ve Batı'da da bu yardımın dereceleri vardır. Fransa büyük ölçüde toplumsal ve geçmişine kök salmış nedenlerle her zaman sözgelimi İngiltere'ye göre kapitalizme daha az yatkın bir ülke olmuştur.

Sanıyorum bu görüş ciddi bir eleştiri sayılmaz. Buna karşılık yeni bir sorun kendiliğinden çıkar ortaya. Kapitalizmin belli bir hiyerarşiye ihtiyacı vardır.

Ama gözünün önünden *tümü* kendi hiyerarşilerine sahip yüzlerce ve yüzlerce toplum geçen bir tarihçi için kendi içinde bir hiyerarşinin ne anlamı olabilir? Bu hiyerarşilerin hepsi zirvede bir avuç ayrıcalıklı ve sorumluya ulaşır. XIII. yüzyıl Venedik'inde, Eski Rejim Avrupası'nda, Mösyö Thiers'nin Fransa'sında ya da popüler sloganların "iki yüz aile"nin gücünü ifşa ettikleri 1936 Fransa'sında dünün gerçeği. Ama aynı zamanda Japonya'da, Çin'de, Türkiye'de, Hindistan'da. Ve bugünün de gerçeği; ABD'de de kapitalizm hiyerarşiler icat etmez, onlardan yararlanır, aynı şekilde kapitalizm pazarı ya da tüketimi de icat etmemiştir. Çok uzun bir tarih düşüncesi içinde bir akşam ziyaretçisidir kapitalizm. Her şey yerli yerine oturduğunda gelir. Bir başka deyişle kendi içinde hiyerarşi sorunu onu geçer, aşar, önceden yönetir. Ve kapitalist olmayan toplumlar da yazık ki hiyerarşileri yok etmemiştir.

Bütün bunlar kitabımda değinmeye çalıştığım ama sonuçlandıramadığım uzun tartışmalara kapı açar. Çünkü bu gerçekten asıl sorundur, sorunların sorunudur. Hiyerarşiyi, bir insanın başka bir insana bağımlılığını kırmak mı gerekir? Evet, kırmak gerekir, dedi Jean-Paul Sartre 1968'de. Ama gerçekte mümkün müdür bu?

Üçüncü Bölüm

DÜNYANIN ZAMANI

Önceki iki bölümde yapbozun parçaları, açıklama gereklilikleri nedeniyle tek tek ya da kesin kurallara ve nedenlere dayanmayan bir sıralama içinde sunuldu size. Şimdi bu yapbozu yeniden oluşturmak gerekiyor. Kitabımın üçüncü ve son bölümünün (*Dünyanın Zamanı*) amacı budur. Sadece bu başlıktan bile anlaşılıyordur amacım: kapitalizmi, gelişmesini ve araçlarını dünyanın genel bir tarihine bağlamak.

Bir *tarih*, yani biçimlerin, deneylerin kronolojik bir sıralaması. *Bütün dünya* yani XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında ortaya çıkan ve ağırlığını bütün insanların yaşamında, dünyanın bütün toplumlarında, ekonomilerinde ve uygarlıklarında da yavaş yavaş hissettiren birlik. Bununla birlikte bu dünya eşitsizlik içinde gösterir kendini. Bugünkü görüntü –bir yanda zengin ülkeler, öte yanda gelişmemiş ülkeler– *mutatis mutandis* (değişmesi gereken şeyler değiştiğinde, gerekli değişikliklerin yapılması koşuluyla) XV–XVIII. yüzyıllar arasında da geçerlidir. Hiç kuşkusuz Jacques Coeur'den Jean Bodin'e, Adam Smith'e ve Keynes'e kadar zengin ülkeler ve yoksul ülkeler, değişmeden, aynı kalmamışlardır;

tekerlek dönmüştür. Ama dünya, kendi kuralları içinde pek değişmemiştir: *yapısal olarak* ayrıcalıklılar ve ayrıcalıklı olmayanlar arasında paylaşılmaya devam etmektedir. Sıradan bir toplumda olan türden bir hiyerarşi barındıran ve sıradan toplumdan daha büyük olmasına rağmen onun görünümüne sahip bir dünya toplumu vardır. Sonuçta mikrokozmos ve makrokozmos aynı yapıdır. Niçin? Bunu anlatmaya çalışacağım ama başarabileceğimden emin değilim. Tarihçi nasılları niçinlerden daha rahat ve sonuçları büyük sorunların kökenlerinden daha iyi görür. Tarihçinin sürekli kaçan ve kendisine meydan okuyan bu kökenleri mutlaka anlamaya çalışması için fazladan bir nedendir bu.

I

Bir kez daha söylemem gerekir ki bu bağlamda vokabüleri belirlemek yararlıdır. Aslında iki kavramdan yararlanmamız gerekecek: *dünya ekonomisi* ve *ekonomi dünyası*. İkincisi birincisinden daha önemlidir. *Dünya ekonomisi* denildiğinde bütünlüğü içinde dünyanın ekonomisi anlaşılır... Sismondi'nin dediği gibi "bütün dünyanın pazarı" Almanca *Weltwirtschaft* sözcüğünden ürettiğim *ekonomi dünyasından* anladığım, yaşadığımız dünyanın ekonomik bir bütünlük oluşturması ölçüsünde sadece bir parçasının ekonomisidir. Uzun zaman önce XVI.

yüzyıl Akdeniz'inin tek başına bir *Weltwirtschaft* olduğunu söylemiştim... Almancada *ein Welt für sich* denilebilir buna: kendi için dünya.

Bir ekonomi dünyası üçlü bir gerçeklik olarak tanımlanabilir:

- Belli bir coğrafi mekânı işgal eder; dolayısıyla onu açıklayan ve yavaş da olsa değişen sınırları vardır. Hatta kaçınılmaz biçimde, zaman zaman ama uzun aralıklarla kopmalar da görülür burada. Sözgelimi XV. yüzyıl sonunda Büyük Keşiflerden sonra. Sözgelimi 1689'da Rusya, Büyük Petro'nun öncülüğünde Avrupa ekonomisine açıldığında olduğu gibi. Bugün Çin ve SSCB ekonomilerinin kesin, gerçek ve tartışmasız açılışlarını düşünelim: bugünkü Batı dünyasının sınırları parçalanırdı o zaman.
- Bir ekonomi dünyasının kesinlikle egemen bir kent tarafından temsil edilen bir *kutbu*, bir *merkezi* vardır; eskiden bir kent devleti, bugün bir başkent yani ekonomik başkent (ABD'de Washington değil New York). Ayrıca aynı ekonomi dünyası içinde aynı zamanda uzun süreli iki merkez de olabilir: Augustus, Antonius ve Kleopatra döneminde Roma ve İskenderiye, Chioggia savaşı sırasında (1378-1381) Venedik ve Cenova, XVIII. yüzyılda Hollanda'nın kesinlikle saf

dışı olmasından önce Londra ve Amsterdam. Gerçekten de sonunda iki merkezden biri saf dışı olur. 1929'da dünyanın merkezi birtakım tereddütlerden sonra kesinlikle Londra'dan New York'a geçmiştir.

- Her ekonomi dünyası her zaman çeşitli sınırlar arasında bölünmüştür. Bu ekonominin kalbi yani merkezin çevresindeki bölge. Bu bölge XVII. yüzyılda Amsterdam dünyaya egemen olduğunda Benelüks Ülkeleri (ama hepsi değil); 1780'den başlayarak Londra kesinlikle Amsterdam'ın yerine geçtiğinde İngiltere'dir (ama bütün İngiltere değildir). Sonra, merkezin çevresindeki ara bölgeler. Nihayet ekonomi dünyasının belirgin özelliği olan iş bölümü içinde çok geniş bölgeler. Bunlar katılımcı olmaktan çok alt ve bağımlı bölgelerdir. Bu çevre bölgelerde insanların hayatı çoğu zaman Araf'ı hatta cehennemi anımsatır. Bu bağlamda coğrafi durumlar kesinlikle yeterli nedendir.

Kısaca yansıtılan bu gözlemlerin kesinlikle yorumlanmaları ve doğrulanmaları gerekir. Kitabımın üçüncü bölümünde bulacaksınız bunları ama Immanuel Wallerstein'ın kitabında bu konuda tam bir değerlendirme bulabilirsiniz: 1974'de ABD'de yayınlanan ve Fransa'da *Le Système du monde du XVe siècle à nos jours* (Flammarion) adıyla çıkan *The Modern*

World-System. Kitabın yazarıyla şu ya da bu noktada hatta bir ya da iki genel çizgide hemfikir olmamamın pek önemi yok. Temelde görüşlerimiz aynıdır. Kendisiyle ayrıldığımız noktalardan biri şudur: Immanuel Wallerstein için ancak XVI. yüzyılda kurulabilmiş olan Avrupa ekonomi dünyasından başka ekonomi dünyası yoktur, bana göre ise dünya, ortaçağda hatta antikçağda Avrupa insanı tarafından tanınmadan çok önce az çok merkezileşmiş, az çok tutarlı ekonomik bölgelere yani *birlikte var olan birçok* ekonomi dünyasına ayrılmıştır.

Aralarında son derece sınırlı bir alışveriş olan, birlikte yaşayan bu ekonomiler dünyada insanların yaşadığı bölgeleri paylaşırlar. Birbirlerine sınır olan bu bölgelerde ticaret kendine bazı istisnalar dışında çok az avantaj sağlayabilir. Rusya, Büyük Petro'ya kadar kendi içinde bu ekonomi dünyalarından biridir ve kendi olanaklarından yararlanarak kendisiyle birlikte yaşamıştır. Muazzam Osmanlı devleti de XVIII. yüzyıl sonuna kadar bu ekonomi dünyalarından biridir. Buna karşılık Şarlken'in (Karl V) ya da II. Philippe'in imparatorluğu da muazzamdır ama bir ekonomi dünyası değildir: bu imparatorluk daha kuruluş döneminde Avrupa'dan başlayarak kurulan çok geniş, eski ve canlı ekonomi ağı içinde yer alır. Çünkü 1492'nin hemen öncesinde, Kristof Kolomb'un yolculuğundan önce Avrupa, daha sonra Akdeniz, Uzakdoğu'ya çevrilmiş antenleriyle merkezi muhteşem Venedik olan bir ekonomi

dünyasıdır. Bu ekonomi dünyası Büyük Keşifler ile genişleyecek, Atlantik'e, adalarına ve kıyılarına yayılacak, daha sonra yavaş yavaş Amerika kıtasının iç bölgelerine girecektir; öte yandan Hindistan, Endonezya ve Filipinler, Çin gibi özerk ekonomi dünyalarıyla da ilişkilerini yoğunlaştıracaktır. Bu arada Avrupa'da da merkezi, güneyden kuzeye doğru, Anvers'e ve daha sonra Amsterdam'a doğru yer değiştirecektir. İlginçtir ki bu yöneliş İspanya ya da Portekiz imparatorluğunun merkezleri Sevilla ve Lizbon'a doğru olmayacaktır.

Böylece dünya haritasında ve tarihinde belli her dönem için çekilen bir çizginin mevcut ekonomi dünyalarını kabaca belirlediğini görmek mümkündür. Bu ekonomiler yavaş yavaş değiştiğinden onları irdeleyecek, yaşamlarını görecek ve ağırlıklarını değerlendirecek kadar zamanımız vardır. Yavaş yavaş değiştiklerinden derin bir dünya tarihini gösterir bunlar. Biz sadece bu derin tarih üstünde duracağız çünkü bizim sorunumuz sadece peş peşe gelen ve genişlemesinden başlayarak Avrupa'da kurulan ekonomi dünyalarının kapitalizmin faaliyetlerini ve yayılmasını nasıl açıkladıklarını ya da açıklamadıklarını göstermektir. Öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki bu tipik ekonomi dünyaları Avrupa ve daha sonra da dünya kapitalizminin yapılarını oluşturmuştur. Her koşulda ben temkinli bir şekilde ve yavaş yavaş açıklamaya yöneleceğim.

II

Derin bir tarih. Keşfetmiyoruz bu tarihi, sadece aydınlatıyoruz. "Ona asaletini kazandırıyoruz" demiştir Lucien Febvre. Eklenecek bir şey yoktur buna. Merkez değişmeleri, ekonomi dünyalarının *merkezlerinin kayması* ve daha sonra bütün ekonomi dünyasının eşmerkezli bölgelere bölünmesi üstünde durduğumda ikna olacaksınız bu konuda.

Bir merkez kayması olduğunda hemen yeniden bir merkez belirlenir. Bir ekonomi dünyası bir çekim merkezi, bir kutup olmadan yaşayamaz. Ama kayma ve yeniden belirlenme durumları enderdir ve dolayısıyla çok önemlidir. Avrupa ve kendi içine kattığı bölgeler bağlamında 1380'lerde Venedik yararına bir merkez belirlenmesi olmuştur. 1500'e doğru Venedik'ten Anvers'e doğru ani ve çok büyük bir sıçrama görülmüş, daha sonra 1550–1560'larda Akdeniz'e dönüş gerçekleşmiştir ama bu kez Cenova yararına bir dönüş olmuştur bu; nihayet 1590–1610 arasında Amsterdam'a bir geçiş olur; Avrupa bölgesinin ekonomi merkezi yaklaşık iki yüz yıl boyunca bu kent olacaktır. Merkez, 1780–1815 arasında ise Londra'ya kayacaktır. 1929'da Atlantik'i aşan bu merkez New York'a yerleşir.

Böylece Avrupa dünyasında çalan saat beş kez kaderi belirlemiştir ve bu yer değiştirmelerle birlikte savaşlar, çatışmalar, büyük ekonomik krizler görülmüştür. Yeni merkezin ortaya çıkmasına yol

açan ve zaten tehdit altında olan eski merkezi yıkan genellikle ekonomik durumun kötüleşmesidir. Bütün bunlarda matematik bir kesinlik aranmamalıdır: ağır bir ekonomik kriz bir sınavdır; güçlü olanlar geçer, zayıflar geçemez bu sınavı. Dolayısıyla merkez her darbede yıkılmaz. Tersine, XVII. yüzyıl krizleri çoğu zaman Amsterdam'ın lehine olmuştur. Bugün, birkaç yıldan beri dünya çapında baş gösteren güçlü ve kalıcı bir kriz yaşıyoruz. New York bu sınavı geçemeseydi (böyle bir şeyin olabileceğini hiç sanmıyorum) dünya yeni bir merkez bulmak ya da yaratmak zorunda kalacaktı. ABD direnirse (büyük ihtimalle direnecektir) sınavdan çok daha güçlü çıkabilir çünkü öbür ekonomiler içinde bulunduğumuz zor koşullarda ABD ekonomisinden çok daha fazla risk altındadırlar.

Her koşulda merkezin belirlenmesi, kayması, yeniden belirlenmesi genel anlamda ekonominin genel olarak uzayan krizlerine bağlı gözüküyor. Dolayısıyla hiç kuşkusuz genel tarihi döndüren bu bütüncül mekanizmaların zorluklar çıkaran irdelemesini bu krizlerden hareketle ele almak gerekir. Biraz yakından bakacağımız bir örnek çok uzun yorumlardan ve açıklamalardan kurtarabilecektir bizi. Çeşitli dönüşümlerden, siyasal olaylardan sonra, dünyanın merkezinin kesinlikle Anvers olması nedeniyle bütün Akdeniz XVI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca rövanş almıştır. Amerika madenlerinden çok büyük miktarlarda gelen beyaz metal o döneme kadar İs-

panya aracılığıyla Atlantik üzerinden Flandre'a geliyordu; 1568'den sonra ise iç deniz yoluyla gelmeye başladı ve Cenova bu madeni yeniden dağıtan merkez oldu. O zaman Akdeniz Cebelitarık boğazından Doğu Akdeniz'e kadar bir tür ekonomik Rönesans yaşadı. Ama "Ceneviz yüzyılı" olarak adlandırılan bu dönem kısa sürmüştür. Durum kötüler ve yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Avrupa ticaretinin büyük bir *clearing* merkezi olan Piacenza Ceneviz panayırları 1621 yılına gelmeden başrollerini kaybederler. Büyük Keşifler'in oldukça doğal bir sonucu olarak Akdeniz tekrar ikincil bir alan olur ve uzun süre bu durumda kalır.

Kristof Kolomb'dan bir yüzyıl sonra, dolayısıyla müthiş ve şaşırtıcı bir duraklamadan sonra Akdeniz'in bu gerilemesi uzun zaman önce yayınladığım Akdeniz alanıyla ilgili hacimli çalışmada ele aldığım önemli problemlerden biridir. Bu gerileme hangi tarihe denk düşer? 1610, 1620, 1650? Özellikle hangi süreç tartışılmalıdır. En önemlisi olan bu ikinci problem bana göre Richard T. Rapp'ın bir makalesiyle (*The Journal of Economic History*, 1975) çok çarpıcı ve doğru bir biçimde çözülmüştür. Rahatlıkla söyleyebilirim ki uzun zamandan beri bana okumam için gönderilen en iyi yazılardan biridir bu. Böylece şu gerçek kanıtlanmıştır: Akdeniz dünyası 1570'lerden başlayarak Kuzey gemileri ve tüccarları tarafından taciz edilmiş, huzursuz edilmiş, yağmalanmıştır ve bu Kuzeyli tüccarlar ilk servetlerini

Hindistan şirketlerine ve dünyanın yedi denizindeki maceralarına borçlu değildirler. Bunlar iç deniz zenginliklerine saldırmışlar ve bunları en iyi ya da en kötü koşullarda ele geçirmişlerdir. Akdeniz'i genellikle kalitesiz ucuz mallarla doldurmuşlar ama Güneyin çok kaliteli tekstil ürünlerini bilinçli olarak taklit etmişler, hatta bu ürünleri Venedik'in sıradan pazarlarında bu *markayla* satmak amacıyla bütün dünyanın tanıdığı Venedik damgası vurmuşlardır mallara. Dolayısıyla Akdeniz sanayisi hem müşterisini hem şöhretini kaybetmiştir. Yeni ülkelerin yirmi, otuz ya da kırk yıl boyunca ABD'nin dış ya da iç pazarlarını *made in USA* etiketli mallar satarak düzenli biçimde kemirdiklerini düşünün.

Özetle şunu söyleyebiliriz ki Kuzey ülkelerinin zaferinin mükemmel bir ticaret anlayışıyla ve doğal sanayi rekabetiyle (kesinlikle düşük ücretlerden yarar sağlasalar da), Reform'a geçmiş olmaları olgusuyla da ilgisi yoktur. Onların uyguladığı siyaset sadece eskiden kazananların yerini almak olmuştur. Şiddet de vardır bunun içinde. Bu kuralın hâlâ geçerli olduğu söylenebilir mi? Birinci Dünya Savaşı sırasında Lenin tarafından ifşa edilen dünyanın çılgınca paylaşılması onun sandığı kadar yeni bir olay değildir. Günümüz dünyasının da bir gerçeği değil midir bu? Merkezde olanlar ya da merkeze yakın olanlar ötekiler üstünde bütün haklara sahiptir.

Ve daha önce belirttiğimiz ikinci problem: ekonomi dünyasının tümüyle eşmerkezli bölgelere dağıl-

ması. Egemen kutbundan uzaklaşıldıkça bu bölgeler avantajlarını git gide yitirirler.

İhtişam, zenginlik, yaşama mutluluğu ekonomi dünyasının merkezinde, kalbinde yer alır. Tarihin güneşi en canlı renklerini orada parlatır, en yüksek fiyatlar, en yüksek ücretler, bankalar, "en gösterişli" mallar, en yararlı sanayiler, kapitalist tarım faaliyetleri oradadır; uzak ülke ticaretlerinin kalkış ve varış noktaları, değerli madenlerin, güçlü paraların ve borç senetlerinin aktığı yer orasıdır. Tüm modern ve en ileri ekonomi oradadır. XV. yüzyılda Venedik'i ya da XVII. yüzyılda Amsterdam'ı, XVIII. yüzyılda Londra'yı ya da bugün New York'u gören her gezgin fark etmiştir bunu. Yoğunlaştırma teknikleri de oradadır genellikle ve onlara eşlik eden temel bilim de bunlarla birliktedir. Bütünüyle mit ve bütünüyle gerçek olmayan "özgürlükler" de oraya yerleşmiştir. Venedik'te yaşama özgürlüğü ya da Hollanda'da özgürlükler veya İngiltere'de özgürlükler denen şeyleri düşünün!

Aracı ülkeler, komşular, rakipler, merkezin rakipleri ortaya çıktığında bu yaşam düzeyi geriler. Özgür köylülerin, özgür insanların sayısı azalır, alışveriş yeterli gelmez, banka ve finans örgütlenmeleri kusurludur ve genellikle nispeten geleneksel sanayilerin dışında kalmıştır. XVIII. Yüzyıl Fransa'sı ne kadar güzel gözükürse gözüksün yaşam düzeyi İngiltere'ninkiyle karşılaştırılamaz. "Aşırı beslenen", et yiyen John Bull'ın ayağında ayakkabı vardır ama

çelimsiz, ekmek yiyen, solgun yüzlü, erken yaşlanmış Fransız Jacques Bonhomme ise sabo giyer.

Ama sınır bölgelere yaklaşıldığında Fransa'dan uzaklaşılır! 1650'lerde işaret noktası bağlamında dünyanın merkezi küçük Hollanda ya da daha doğrusu Amsterdam'dır. Ara bölgeler, ikincil bölgeler çok aktif Avrupa'dan geri kalan bölgelerdir yani Baltık ülkeleri, Kuzey denizi ülkeleri, İngiltere, Ren ve Elbe Almanyası, Fransa, Portekiz, İspanya, Roma'nın kuzeyindeki Fransa'dır. Kuzeyde sınır bölgeler İskoçya, İrlanda, İskandinavya, Hamburg-Venedik çizgisinin doğusundaki bütün Avrupa, Roma'nın güneyindeki İtalya (Napoli, Sicilya); nihayet Atlantik'in ötesinde Avrupalılaşmış Amerika mükemmel bir sınır bölgesidir. Kanada ve başlangıç dönemindeki Amerika İngiliz kolonilerini saymazsak Yeni Dünya bütünüyle*köledir*. Aynı şekilde Orta Avrupa'nın sınırı Polonya ve ötesine kadar *ikinci kölelik* bölgesidir yani Batı'daki gibi neredeyse tamamen kaybolduktan sonra XVI. yüzyılda yeniden ortaya çıkan bir kölelikten söz ediyoruz.

Kısaca söylemek gerekirse Avrupa ekonomi dünyası, 1650'de toplumların birbirlerine eklenmesi, birlikte yaşamasıdır... Hollanda türü kapitalist toplumdan en alt basamaktaki köle ve köleci toplumlara doğru giden bir toplum. Bu eşzamanlılık, bu senkronizm tekrar bütün sorunları birlikte getirir. Gerçekten kapitalizm bu düzenli derecelenme durumuna göre yaşar: dış bölgeler orta ve özellikle

iç bölgeleri besler. Ve merkez, bütün yapının hâkim ucu, kapitalist *üstyapı* değilse nedir? *Bakış açılarının karşılıklılığı* söz konusu olduğundan merkez çevrenin ihtiyaçlarının karşılanmasına bağımlıysa, çevre de kendisine kurallarını dikte eden merkezin ihtiyaçlarına bağımlıdır. Her koşulda Doğu Avrupa'ya ikinci köleliği "sokan" Batı Avrupa'dır... Batı Avrupa kendi ekonomisinin gerekliliklerivle Yeni Dünya çerçevesi içinde eski köleliği yeniden icat etmiş ve aktarmıştır. Immanuel Wallerstein'ın sözlerinin ağırlığının hareket noktasını burada aramak gerekir: kapitalizm dünyanın eşitsizliğinin bir yaratımıdır; gelişmesi için uluslararası ekonomiyle gizli anlaşmalar yapması gerekir. Kesinlikle sınırsız bir alanın otoriter örgütlenmesinin bir ürünüdür. Sınırlı bir ekonomi alanında güçlü bir gelişme göstermesi mümkün olmaz. Başkasının kölece emeğinden yararlanmasa hiç gelişemez belki.

Bu tez alışılmış *süreklilik* ilişkisi içindeki modelin başka bir açıklamasıdır: kölelik, bağımlılık, kapitalizm. Çok güçlü ve etkili gözükmemek için bir eşzamanlılığı, çok özel bir senkronizmi öne çıkarır. Modern kapitalizmin kökenleri için çok önemli olduğunu sandığım bir noktayla ilgili de olsa Avrupa ekonomi-dünyasının sınırlarının *ötesinde* olup bitenlerden söz etmek istiyorum.

Gerçekten de XVIII. yüzyıl sonuna dek ve gerçek bir dünya ekonomisi ortaya çıkıncaya kadar Asya'da da çok güçlü biçimde örgütlenmiş ve randımanlı bir

ekonomi dünyası olmuştur: Çin'i, Japonya'yı, Hindistan-Filipinler-Endonezya bloğunu, İslam dünyasını düşünüyorum. Bu ekonomilerle Avrupa ekonomileri ilişkilerinin yüzeysel olduğunu, sadece çeşitli para karşılığında alınan bazı lüks ürünlerle –özellikle karabiber, baharat ve ipekle– ilgili olduğunu ve tümünün mevcut ekonomik kütleler bağlamında pek bir şey ifade etmediğini söylemek adet olmuştur ve yerindedir bunları söylemek. Hiç kuşkusuz doğrudur bu ama bu kısıtlı ve sözde yüzeysel alışverişler *büyük sermayenin her zaman kendisine sakladığı alışverişlerdir* ve bu bir rastlantı değildir, olamaz. Hatta ben her ekonomi dünyasının çoğu zaman dışarıdan manipüle edildiğini düşünüyorum. Avrupa'nın büyük tarihi ısrarla söyler bunu ve hiç kimse bu tarihin Vasco de Gama'nın 1498'de Calicut'a ulaşmasını, Hollandalı Cornelius Houtman'ın 1595'de büyük Cava kenti Bantam'a uğramasını, Robert Clive'ın 1757'de Bengal'in İngiltere'ye teslim edilmesiyle sonuçlanan Plassey'deki zaferini öne çıkarmasının yanlış olduğunu söylemez. Kaderin yedi fersahlık sihirli çizmeleri vardır. Uzaktan vurur.

III

Avrupa'da onları yaratan ve geliştiren merkezlerle ilgili olarak peş peşe gelen ekonomi dünyalarından söz ettim size. Şunu belirtmek gerekir

ki 1750'lere kadar bu egemen merkezler her zaman kentler, kent-devletler olmuştur. Gerçekten de XVIII. yüzyıl ortalarında ekonomi dünyasına egemen olan Amsterdam'la ilgili olarak tarihteki *poleis*'lerin, kent-devletlerin sonuncusu olduğu söylenebilir. Benelüks Ülkeleri, onun arkasında bir yönetim gölgesinden başka bir şey değildir. Amsterdam tek başına hüküm sürer, Antiller'den, Japonya kıyılarından başlayarak bütün dünyadan görülen parlak fenerdir. Buna karşılık Aydınlanma yüzyılının ortasına doğru farklı bir dönem başlar. Yeni egemen Londra bir kent devleti değildir, kendisine bir *ulusal pazarın* dayanılmaz gücünü getiren Britanya'nın merkezidir.

Dolayısıyla iki evre söz konusudur: kent yaratımları ve egemenlikleri; "ulusal" yaratımlar ve egemenlikler. Bütün bunları çok çabuk geçiyoruz, bunun nedeni sadece bilinen bu olayların farkında olmanız ve benim daha önce bunlardan söz etmiş olmam değil aynı zamanda bana göre sadece bilinen bu olayların tümünün önemli olmasıdır çünkü kapitalizm sorunu bu bütün açısından ortaya çıkar ve oldukça yeni gibi gözükür.

Avrupa 1750'ye kadar önemli kentler çevresinde dönecektir. Bu kentler rolleriyle kutsal ucubelere dönmüştür: Venedik, Anvers, Cenova, Amsterdam. Bununla birlikte XIII. yüzyılda ekonomik yaşama egemen olan böyle tek bir kent yoktur. Ancak Avrupa'nın alt yapısı olan, örgütlü bir kent olma-

masından da söz edilemez. Bir ara İslam tarafından fethedilen Akdeniz yeniden Hıristiyanlığa açılır ve Doğu Akdeniz ticareti Batı'ya prestijli uzak ülke ticaretini sunar; aksi takdirde adına layık bir ekonomi dünyası kesinlikle olmazdı. İki pilot bölge çok belirgin özellikler kazanmıştır: güneyde İtalya, kuzeyde Hollanda. Ve bütünün ağırlık merkezi bu iki bölge arasında, Champagne ve Brie panayırları arasında istikrar kazanmıştır. Bu iki panayır büyük olduğu söylenebilecek bir kente –Troyes– ikinci planda üç kente –Provins, Bar-sur-Aube, Lagny– eklenmiş yapay kentlerdir.

Bu ağırlık merkezinin boşlukta kaldığını söylemek abartılı bir ifadedir çünkü Paris'ten çok uzak değildir bu merkez... Paris o dönemde Saint-Louis monarşisinin ve üniversitesinin bütün ihtişamı ve gelişmesi içinde büyük bir ticaret alanıdır. Hümanizma tarihçisi Guiseppe Toffanin çok karakteristik bir ad verdiği kitabında yanılmamıştır bu konuda: *Il Secolo senza Roma*... Düşünün ki XIII. yüzyıldır söz konusu olan ve bu dönemde Roma kültürel krallığını Paris'e kaptırmıştır. Ama kesin olan şu ki bu dönemde Paris'in ihtişamı gürültülü patırtılı ve aktif Champagne panayırlarıyla ilişkilidir. Champagne neredeyse sürekli uluslararası buluşma yeridir. Kuzeyin, geniş anlamda Hollanda'nın –Marne kıyılarından Zuyderzee'ye kadar uzanan ve yün, kenevir, keten işleyen büyük aile atölyeleri– kumaşları, çarşafları, bezleriyle karabiber, baharat ve İtalyan tüc-

carlarının ve tefecilerinin parası değiştirilir. Bununla birlikte bu sınırlı lüks ürün alışverişi muazzam bir ticaret, sanayi, nakliyat ve kredi mekanizmasını harekete geçirir ve bu panayırları o dönem Avrupası'nın iktisadi merkezi yapar.

Champagne panayırlarının gerilemesi XIII. yüzyıl sonunda başlar ve nedenleri farklıdır: 1297'de Akdeniz ve Bruges arasında doğrudan bir deniz bağlantısı kurulması (deniz karanın önüne geçer); Simplon ve St. Gothard aracılığıyla kuzey-güney Alman kentleri yolunun ön plana çıkması; ve İtalyan kentlerinin sanayileşmesi (İtalyan kentleri daha önce Kuzeyin ham kumaşlarını boyamakla yetiniyorlardı, artık kumaş üretmeye başlamışlardır ve Floransa'da *Arte della lana* atılım yapar). Ama XIV. yüzyılda özellikle, kısa süre sonra veba salgını trajedisinin de eklendiği ekonomik kriz bildik rolünü oynayacaktır: Champagne ticaretinin en güçlü partneri olan İtalya sınavı kazanacaktır. Avrupa yaşamının tartışmasız merkezi olmuştur ya da yeniden olmuştur. İtalya bütün Kuzey-Güney ticaretini tekeline alacaktır ve Basra Körfezi, Kızıldeniz yoluyla Uzakdoğu'dan gelen bütün mallar bu ülkeye gidecektir. Doğu Akdeniz kervanları da bütün Avrupa pazarlarını *a priori* olarak bu ülkeye açar.

Aslında İtalya'nın önceliği uzun süre dört güçlü kent arasında paylaşılmıştır: Venedik, Milano, Floransa ve Cenova. 1381'de Cenova'nın çöküşünden

sonra Venedik'in uzun ama her zaman huzurlu olmayan saltanatı başlar. Bununla birlikte bu saltanat yüz yıldan fazla sürer. Venedik bu dönemde Doğu Akdeniz'e de egemen olacak ve Uzakdoğu'nun çok değerli ve aranan ürünlerinin yığıldığı bütün Avrupa'nın yeniden dağıtıcısı olacaktır. XVI. yüzyılda Anvers San Marco kentini gölgede bırakır: bu kent Portekiz'in Atlantik yoluyla büyük miktarlarda ithal ettiği karabiberin deposu olmuştur ve dolayısıyla Escaut limanı da çok büyük bir merkez haline gelmiş, Atlantik ve Kuzey Avrupa ticaretinin efendisi olmuştur. Daha sonra açıklanması çok uzun sürebilecek olan ve İspanyolların Hollanda savaşına bağlı olan çeşitli politik nedenlerle hâkimiyet Cenova'ya geçecektir. Saint-Georges kentinin talihinin ise Doğu Akdeniz ticaretiyle ilgisi yoktur. Yeni Dünya ticareti, Sevilla ticareti ve Avrupa'nın yeniden dağıtıcısı durumuna geldiği Amerikan beyaz madeni taşıyan filolarla ilgilidir. Sonuçta Amsterdam konusunda herkes hemfikirdir. Baltık'tan Doğu Akdeniz'e ve Molük'e kadar yayılan uzun süreli –bir buçuk yüzyılı aşkın– egemenliği esasen Kuzey ürünleri ve "ince baharatlar" –tarçın, karanfil tanesi vb– üzerinde oluşturduğu tekel diyebileceğimiz üstünlüklere dayanan Amsterdam çok kısa sürede Uzakdoğu'nun bütün kaynaklarına sahip olmuştur. Bu yarı tekeller sayesinde Amsterdam aşağı yukarı her yerde keyfine göre spekülasyonlar yapabilmiştir.

Ama biz şimdi bu imparatorluk-kentleri bir yana bırakalım ve önemli bir probleme el atalım: ulusal pazarlar ve ulusal ekonomiler.

Ulusal ekonomi maddi yaşamın gereklilikleri ve yenilikleri nedeniyle devletin, faaliyetleri aynı yöne taşınabilecek, birlik içinde, *tutarlı* bir alana dönüştürdüğü politik alandır. Bu performansı erken dönemde gösterebilen sadece İngiltere olmuştur. İngiltere bağlamında devrimlerden söz edilir: tarım, politika, finans, sanayi. Bu listeye, herhangi bir adla ulusal pazarını yaratmış devrimi de eklemek gerekir. Sombart'ı eleştiren Otto Hintze oldukça dar bir bölgede ulaşım olanaklarının nispeten bol olmasına bağlı bu dönüşümün öneminin üstünde ilk duranlardan biridir ve bu bağlamda kıyı denizciliğiyle sıkı bir ırmak ve kanal ağıyla çok sayıda araba ve yük hayvanı da bir araya gelmiştir. İngiliz bölgesinde gümrükler ve iç geçiş ücretleri erken dönemde kalktığından İngiliz eyaletleri Londra aracılığıyla ürün değiş tokuşu yaparlar ve mallarını ihraç ederler. İngiltere 1707'de İskoçya, 1801'de de İrlanda'yla birleşmiştir.

Bu tür anlaşmalar Birleşik Eyaletler'le daha önce sağlanmıştır ama onların bölgesi dardır ve kendi nüfusunu bile besleyemez. Bu iç pazar bütünüyle dış pazara yönelen Hollanda kapitalistlerinin hesaplarında pek yoktur. Fransa ise önünde çok fazla engel bulmuştur: ekonomik açıdan geç kalmış olması, nispeten büyük bir ülke olması, fert başına gelirinin

çok düşük olması, iç bağlantılarındaki zorluklar ve nihayet merkez belirleme konusundaki eksiklikler. Dolayısıyla ulaşım süreleri açısından çok geniş, çok farklı, örgütlenmesi çok zayıf bir ülkedir. Edward Fox çok ses getiren bir kitapta en azından iki Fransa olduğunu kolayca göstermiştir. Biri canlı, esnek, XVIII. yüzyıldaki ekonomik gelişmeyle doludizgin giden ama artbölgeye çok az bağımlı, gözünü bütünüyle dış dünyaya çevirmiş deniz Fransa'sı, öbürü karasal, tutucu, yerel ufuklara alışmış, uluslararası kapitalizmin ekonomik avantajlarından haberdar olmayan kıta Fransa'sı. Siyasal iktidarı bütünüyle elinde tutan da bu ikinci Fransa olmuştur. Çünkü ülkenin yönetim merkezi, iç bölgede kalan Paris Fransa'nın ekonomik başkenti bile değildir; bu rolü, 1461'de panayırlarının kurulmaya başlamasından sonra uzun süre Lyon üstlenmiştir. XVI. yüzyıl sonunda Paris lehine bir kayma olmuş ama arkası gelmemiştir bunun. Paris ancak 1709'dan sonra ve Samuel Bernard'ın iflasından sonra Fransa pazarının ekonomik merkezi olabilmiştir ve bu pazar da 1724'de Paris borsasının yeniden düzenlenmesinden sonra etkin olmaya başlamıştır. Ama geç kalınmıştır ve XVI. Louis döneminde hareket ettirici güç hızlansa da bütün Fransa'yı canlandırmayı ve etki altına almayı başaramamıştır.

İngiltere ise çok basit bir yol izlemiştir. Tek bir merkez vardır: Londra. XV. yüzyıldan beri ekonomik ve politik merkez olan Londra çabuk gelişmiş, aynı

zamanda kendine uygun yani büyük hammadde tüccarlarına uygun İngiliz pazarı modeli olmuştur.

Öte yandan bir ada ülkesi olması başkalarından ayrılmasına, yabancı kapitalizmin müdahalesinden kurtulmasına yardımcı olmuştur. Bu bağlamda, 1558'de Thomas Gresham sayesinde Stock Echange'in kurulmasıyla Anvers karşısındaki tavrı örnek gösterilebilir. 1597'de Stahlhof'un kapanmasıyla Hansa birliğine karşı tavır ve eski konuklarının ayrıcalıklarının kaldırılması öteki örneklerdir. 1651'de ilk denizcilik anlaşmasıyla Amsterdam'a karşı tavırdan söz edilebilir bu konuyla ilgili olarak. Bu dönemde Amsterdam Avrupa ticaretine çok büyük ölçüde egemendir. Ama İngiltere bir baskı aracıydı bu kent için: gerçekten de Hollanda yelkenli gemileri, rüzgârların yönü dolayısıyla İngiliz limanlarına uğramak zorundaydılar. Hollanda'nın başka hiçbir ülkeden kabul etmediği koruma önlemlerini İngiltere'den kabul etmesinin nedeni budur hiç kuşkusuz. Her koşulda İngiltere ulusal pazarını ve doğmakta olan sanayisini bütün Avrupa ülkelerinden çok daha iyi korumayı bilmiştir. İngiltere'nin Fransa karşısındaki zaferi yavaş yavaş kendini göstermiş, erken dönemde ortaya çıkmış (bana göre 1713 Utrecht anlaşmasıyla), 1786'da (Eden anlaşması) patlamış, 1815'de kesinleşmiştir.

Londra'nın egemen olmasıyla Avrupa'nın ve dünyanın ekonomi tarihinde bir sayfa çevrilmiştir çünkü İngiltere'nin siyasal önderlik alanına da ya-

yılan ekonomik üstünlüğü yüzyıllarca sürmüş bir dönemin, kent ekonomileri ve de Avrupa'nın ve atılımına, açgözlülüğüne rağmen dünyanın geri kalan bölümünü içeriden fethedemeyen ekonomi dünyaları döneminin sonudur. İngiltere'nin Amsterdam'a zarar vererek başardığı şey sadece geçmiş başarıları yinelemesi değil, bunları aşmasıdır.

Dünyanın bu şekilde fethedilmesi zor olmuş, araya birçok beklenmedik olay ve dram girmiştir ama İngiltere egemenliğini kabul ettirmiş ve engelleri aşmıştır. Öbür ekonomilere baskı yapan Avrupa dünya ekonomisi ilk kez dünya ekonomisine egemen olma ve önce kendisinin, İngiliz'in ama aynı zamanda da Avrupalının önünde bütün engellerin ortadan kalkacağı bir dünya aracılığıyla onunla ilk kez özdeşleşme iddiasında olacaktır. 1914'e kadar sürmüştür bu. 1875 doğumlu André Siegfried yirminci yüzyılın başında yirmi beş yaşındaydı, çok daha sonra, sınırlarla dolu bir dünyayı dolaşırken yanında kimlik belgesi olarak sadece ve sadece bir kartvizit taşıdığını güzel bir hatıra olarak saklamıştı! Bedelini hiç kuşkusuz bazı insanların ödediği *Pax britannica*'nın (İngiltere barışı) mucizesi...

IV

Sözünü edeceğimiz İngiliz sanayi devrimi adanın hegemonyası için bir gençlik pınarı, güçle yapı-

lan yeni bir anlaşma olmuştur. Ama hiç korkmayın: kendimi kaybederek aslında bize kadar gelen, bizi kuşatan bu büyük tarih problemine dalacak değilim. Sanayi her zaman çevremizdedir, her zaman devrimcidir ve her zaman tehdit eder. Rahat olun: size anlatacaklarım bu müthiş hareketin sadece başlangıç dönemiyle ilgilidir ve özellikle anglosakson tarihçilerin ve onlarla birlikte başka tarihçilerin de üstüne atladıkları çok parlak tartışmalara girişmekten sakınacağım. Kaldı ki benim problemim sınırlıdır: benim göstermek istediğim İngiliz sanayileşmesinin çizmiş olduğum şemalar ve modellerle ne ölçüde örtüştükleri ve bu sanayileşmenin beklenmedik olaylar açısından çok zengin olan kapitalizmin genel tarihine ne ölçüde entegre olduğudur.

Burada devrim sözcüğünün her zamanki gibi karşıt anlamlı olarak kullanıldığını belirtmemiz gerekir. Bir devrim, etimolojik olarak bir tekerleğin, dönen bir yıldızın hareketidir, *hızlı* bir harekettir: başlar başlamaz oldukça kısa sürede biteceğini anlarız. Oysa sanayi devrimi özellikle yavaş bir hareket olmuştur ve ilk başta pek anlaşılamamıştır. Adam Smith bile bu devrimin ilk işaretlerini görmüş ama bir şey anlamamıştır.

Devrimin çok yavaş olmasını, dolayısıyla zor geçmesini, dolayısıyla karmaşık olmasını içinde yaşadığımız dönem açıklamıyor mu? Üçüncü dünyanın bir bölümü gözümüzün önünde sanayileşiyor ama duyulmamış bir çaba ve *a priori* olarak anormal

gözüken bir yığın başarısızlık ve yavaşlıkla... Bir defasında tarım sektörü modernleşmeyi izleyememiştir; ya da nitelikli el emeği bulunanamıştır; veya iç pazar talebi yetersiz kalmıştır; bir defasında ham madde kapitalistleri daha güvenli ve daha kârlı dış yatırımları yerel yatırımlara tercih ettiler; ya da devlet müsrif ve kötü niyetli davrandı; veya ithal edilen teknik uyumlu olmamıştır ya da çok pahalıya mal olmuştur ve gerçek maliyetleri ağırlaştırmıştır; ya da gerekli ithalat-ihracat dengesi kurulamamıştır: uluslararası pazar şu ya da bu gerekçeyle düşman olmuştur ve bu düşmanlığı son söz olmuştur. Oysa bütün bu dönüşümler gerçekleşirken Devrim yeniden icat edilecek bir şey değildir artık, modellerden bütün dünya yararlanabilir. Dolayısıyla *a priori* olarak her şeyin kolay olması gerekir. Ama hiçbir şey kolay olmaz.

Aslında bütün bu ülkelerin durumu daha çok İngiliz devriminden önce olup bitenleri yani teknik düzlemde mümkün olabilecek bir yığın eski devrimin başarısızlığını hatırlatmıyor mu? Ptolemaios hanedanı dönemi Mısır'ı su buharının gücünü bilir ama sadece eğlenir bununla. Roma dünyası muazzam bir teknik ve teknolojik bilgi birikimine sahiptir ve bu birikim sessiz sedasız ve birkaç kez uzak ortaçağ yüzyıllarını aşmış, XII. ve XIII. yüzyıllarda yeniden yaşamaya başlamıştır. Rönesans yüzyıllarında Avrupa Roma'nın kullandığı su değirmenlerini ve rüzgâr değirmenlerini yaygınlaştırarak

enerji kaynaklarını olağanüstü biçimde artırır: bu bir sanayi devrimidir. Çin büyük olasılıkla kok üretimini XIV. yüzyılda bulmuştu ama bu olası devrimin arkası gelmemiştir. XVI. yüzyılda kaldırma, su pompalama, boşaltma sistemleri çok derin maden kuyularında kullanılmıştır; bu ilk modern üretim yerleri, vaktinden önce kurulmuş fabrikalar, sermayeyi çekmiş, daha sonra ise kısa sürede azalan randımanlar kuralının kurbanları olmuşlardır. XVII. yüzyılda İngiltere'de taş kömürü kullanımı yaygınlaşır ve John U. Nef bu vesileyle haklı olarak ilk İngiliz devriminden söz eder ama yayılamayan ve büyük dönüşümler getiremeyen bir devrimdir bu. Fransa'da ise sanayi alanında gelişmelerin belirgin işaretleri XVIII. yüzyılda açık seçik görülür. Bu yüzyılda teknik icatlar peş peşe gelir ve bu ülkede temel bilimler en azından Manş ötesindeki kadar parlaktır. Ama sonuç olarak belirleyici adımlar İngiltere'de atılmıştır. Bu ülkede işler sanki doğal olarak, kendiliğinden yürümüştür ve modern tarihin ilk büyük kopuşu dünyanın ilk sanayi devrimi heyecan veren bir problem atmıştır ortaya. Ama niçin İngiltere?

İngiliz tarihçiler bu sorunları o kadar çok irdelemişlerdir ki yabancı bir tarihçi her birini ayrı olarak ele aldığı ama bir araya getirilmeleri de açıklamayı pek kolaylaştırmayan tartışmalar içinde kaybolup gitmiştir. Kesin olan tek şey kolay ve klasik açıklamaların saf dışı edildiğidir. Bu bağlamda sanayi devrimini bütüncül bir olgu ve bir yığın uzak ve de-

rin kökenleri olan, yavaş ilerleyen bir olgu gibi düşünme eğilimi gitgide ağır basmaktadır.

Biraz önce sözünü ettiğim zor ve kaotik gelişmelere bakıldığında günümüz dünyasının gelişmemiş bölgelerinde en şaşırtıcı olan şey İngiliz sanayi devriminin *patlaması*, XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılda ve sonrasında ilk kitlesel üretimin, *motor kesinlikle yavaşlamadan ya da durmadan*, hiçbir yerde engel ve güçlük görülmeden, olağanüstü bir ulusal büyüme şeklinde gelişebilmesi değil midir? İngiliz köyleri boşalırken üretim kapasitelerinde bir eksiklik olmamıştır; yeni sanayiciler kendilerine gerekli nitelikli ve niteliksiz emekten yararlanmaya başlamışlardır; iç pazar fiyatların yükselmesine rağmen yükselmeye devam eder, gelişmeye devam eden teknik gerekli olduğunda düzenli biçimde hizmet önerir ve sunar; dış pazarlar peş peşe açılmaya başlar. Hatta azalan kârlar, sözgelimi pamuk sanayisinde ilk *hızlı yükselişten* sonra kârların çok hızlı biçimde düşmesi krize neden olmamıştır: biriktirilen çok büyük sermayeler başka bölgelere aktarılmış ve pamuğun arkasından demir yolları gelmiştir.

Sonuçta İngiliz ekonomisinin bütün sektörleri üretimin bu ani hızlanışının gerekliliklerini karşılamışlardır. Bu durumda tartışılması gereken, ulusal ekonominin *tümü* değil midir? Öte yandan İngiltere'de pamuk devrimi, yerden fışkırmış, gündelik, sıradan yaşamdan çıkmıştır. Keşifleri çoğu zaman zanaatçılar yapmıştır. Sanayiciler genellikle mütevazı çevre-

lerin insanlarıdır. Yatırımlar, kolay borçlanmalar ilk başta zayıf kalmıştır. Şaşırtıcı dönüşümü başlatan biriktirilen zenginlik, Londra ve Londra'nın ticaret ve finans kapitalizmi değildir. Londra, sanayinin denetimini ancak 1830'lardan sonra ele geçirecektir. Böylelikle hayranlık uyandıran olay, sayısız örnekleriyle görülür: güç, pazar ekonomisi yaşamı ve hatta temel olarak ekonomi, yenilikçi küçük sanayi ve bunların yanında üretimin ve kısa süre sonra *sanayi* kapitalizmi denen olayı sırtlarında taşıyacak olan alışverişlerin global işleyişi. Sanayi kapitalizmi ancak altta yatan ekonomiyle orantılı olarak büyüyebilmiş, biçimlenebilmiş ve güç kazanabilmiştir.

Bununla birlikte böyle bir İngiliz devriminin ortaya çıkışını doğuran ve dönemin İngiltere'sini dünyanın büyük bölümünün tartışmasız efendisi yapan olmazsa olmaz koşullar vardır. Bilindiği gibi Fransız devrimi ve Napolyon savaşlarının büyük katkıları görülmüştür bu bağlamda. Ve pamuk *patlaması* uzun süreli ve yaygın olduysa burada hareket ettirici güç sürekli açılan yeni pazarlardır: Portekiz Amerika'sı, İspanyol Amerika'sı, Osmanlı Devleti, Hindistan. Dünya istemeden İngiliz devriminin etkin ortağı olmuştur.

Öyle ki kapitalizm ve sanayi devrimi bağlamında sadece sosyoekonomik yapıların (yerinde) dönüşümü aracılığıyla bir *iç* açıklamayı kabul edenler ve bu konuda sadece bir *dış* açıklamayla (aslında dünyanın emperyalistler tarafından sömürülmesi) yetin-

mek isteyenler arasındaki hararetli tartışma amaçsız geliyor bana. Her isteyen dünyayı sömüremez. Yavaş yavaş olgunlaşan büyük bir güç gerekir bunun için. Ama kesin olan şu ki bu güç kendi içinde, kendi kendine yavaş yavaş gelişse de başkalarını sömürmekle güçlenir ve bu ikili süreç içinde onu ötekilerden ayıran mesafe genişler. Dolayısıyla iki açıklama (iç ve dış) kesinlikle iç içe geçmiştir.

Ve işte sonuca geldim. Bu arada sizi ikna edebilmiş olduğumdan emin değilim. Ama açıklamalarımı bitirirken dünün dünyası ve kapitalizmi ışığında bugünün dünyası ve kapitalizmi hakkında düşündüklerimi söylerken sizi ikna edebileceğimden daha çok kuşkuluyum. Gördüğüm ve size anlatmaya çalıştığım dünyalar ve kapitalizmler. Ama tarihsel açıklamanın bugüne kadar gelmesi gerekmez mi? Bu buluşmayla kendini doğrulaması gerekmez mi?

Hiç kuşkusuz bugünün kapitalizminin çapı ve oranları çok büyük ölçüde değişmiştir. Gene çok büyük ölçüde gelişme gösteren temel alışverişler ve araçlar ölçüsünde ele almak gerekir kapitalizmi. Ama *mutatis mutandis* kapitalizmin doğası tepeden tırnağa değişmiş gibi geliyor bana.

Düşüncelerimi destekleyen üç kanıt var:

- Kapitalizm uluslararası kaynaklardan ve olanaklardan yararlanmaya dayanıyor, bir başka deyişle dünya boyutlarında var olan bir sistem, en azından bütün dünyaya doğru meyle-

diyor. En önemli kaygısı: bu evrenselliği yeniden oluşturmak.

Kapitalizm bu bağlamda çok büyük şiddet olaylarıyla karşı karşıya kalmasına rağmen her zaman, hukuken ve fiilen ısrarla tekellere dayanır. Bugünün diliyle söylersek *organizasyon, pazarı* çevirmeye devam ediyor. Ama burada gerçekten yeni bir olgudan söz etmek doğru olmaz.

Dahası, genel kabul gören düşünceye göre kapitalizm bütün ekonomi, *bütün* çalışma dünyasında etkili değildir; bunları mükemmel olduğu söylenemeyecek kendi sistemi içinde kuşatamaz kesinlikle: sözünü ettiğim üçlü yapı –maddi yaşam, pazar ekonomisi, kapitalist ekonomi (muazzam eklemelerle)– şaşırtıcı bir ayrım ve açıklama değeri barındırır içinde. Bunu anlamak için çeşitli düzeylerde mevcut bazı karakteristik faaliyetleri içeriden öğrenmek yeterlidir. Avrupa'da bile, hâlâ kendi ürettiğini tüketen toplumların, ulusal muhasebenin dışında kalan hizmetlerin, bir yığın zanaat atölyesinin bulunduğu en alt düzey. Sözgelimi bir konfeksiyon atölyesinin yer aldığı orta düzey: burada üretim ve üretimin pazarlanması bağlamında çok kesin ve hatta acımasız rekabet yasaları söz konusudur; anlık bir dikkatsizlik ya da zaaf çöküşe neden olur. Ama en üst düzeyde tanıdığım ve söz-

de rakip olan iki büyük firmadan söz etmem mümkündür size; biri Fransız öbürü Alman olan bu iki firma sadece Avrupa pazarında rakiptirler. Bununla birlikte siparişleri birinin ya da öbürünün alması hiç önemli değildir çünkü amaca giden yol ne olursa olsun çıkar birliği vardır aralarında.

Böylece kişisel olarak yavaş yavaş kabul ettiğim düşüncelerimi kanıtlıyorum. Yani kapitalizm zirvedeki ya da zirveye doğru giden ekonomik etkinliklerin bir sonucudur kesinlikle. Sonuç olarak yüksekten uçan bu kapitalizm maddi yaşamın ve pazarın uyumlu ekonomisinin altındaki iki boyutta yer alır, yüksek kâr bölgesini temsil eder. Böylelikle onu *en yüksek düzeye* koydum. Eleştirebilirsiniz beni bunun için ama bu düşüncede olan yalnız ben değilim. Lenin 1916'da kaleme aldığı *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı broşüründe iki kez açıklar: "kapitalizm, ticari üretimin gelişmesinin en yüksek aşamasıdır; on binlerce büyük işletme her şeydir, milyonlarca küçük işletme hiçbir şeydir." Ama 1917 tarihli bu açık gerçek eski, çok eski gerçektir.

Gazetecilerin, ekonomistlerin, sosyologların araştırma ve incelemelerinin eksikliği çoğu zaman tarihsel boyutları ve perspektifleri dikkate almamalarıdır. Birçok tarihçi inceledikleri dönem kendi içinde bir dönemmiş, bir başlangıç ve bir sonmuş gibi ayrı şeyi

yapmazlar mı? Uyanık ve zeki biri olan Lenin 1917 tarihli aynı broşürde şöyle der: "serbest rekabetin egemen olduğu eski kapitalizmin belirgin özelliği malların ihraç edilmesiydi. Tekellerin egemen olduğu bugünkü kapitalizmin belirgin özelliği sermaye ihracıdır." Bu ifadeler çok tartışmalıdır: kapitalizm her zaman tekelci olmuştur ve mallar ve sermayeler her zaman eşzamanlı olarak dolaşmıştır, sermayeler ve kredi bir dış pazara ulaşmanın ve bu pazarı zorlamanın en güvenilir aracı olmuştur. XX. yüzyıldan çok önce sermaye ihracı, sözgelimi XIII. yüzyılda Floransa, XVI. yüzyılda Augsburg, Anvers ve Cenova için gündelik bir gerçeklik olmuştur. XVIII. yüzyılda sermaye Avrupa'yı ve bütün dünyayı dolaşır. Parayla ilgili bütün araçlar, yöntemler ve kurnazlıklar 1900'de ya da 1914'de doğmamış mıdır? Benim bunu söylemem gerekli mi? Kapitalizm bütün bunları bilir ve dün olduğu gibi bugün de belirgin özelliği ve gücü bir kurnazlıktan ötekine, bir eylem biçiminden ötekine geçebilmesi, konjonktürün koşullarına göre amaçlarını, planlarını on kez değiştirebilmesi ve bu arada kendisine olabildiğince sadık kalabilmesi, kendisine olabildiğince benzemesidir.

Tarihçi olarak ve çağının bir insanı olarak benim üzüldüğüm sosyalist dünyada olduğu gibi kapitalist dünyada da kapitalizmle pazar ekonomisinin aynı olduklarının kabul edilmemesidir. Batıda kapitalizmin olumsuzluklarına saldıranlara siyasetçiler ve ekonomistlerin verdikleri cevap şudur: kapitalizm

serbest girişim ve pazar ekonomisinin zorunlu tersi olarak en az zarar veren sistemdir. Hiç sanmıyorum. SSCB'de de ses getiren bir hareket içinde sosyalist ekonominin ağırlığından yakınanlara ve bu ekonomiye daha bir "kendiliğindenlik" (bana göre "daha fazla özgürlük" demek istiyorlar) kazandırılmasını isteyenlere verilen cevap da şudur: kapitalist felaketin yıkımlarının zorunlu tersi olarak en az zarar veren sistem. Buna da hiç inanmıyorum. Ama bana göre ideal toplum mümkün müdür? Her koşulda böyle bir toplumun dünyada yandaşları olabileceğine ihtimal vermiyorum!

Size tarihçi olarak son bir itirafta bulunacak olmasaydım açıklamalarımı bu genel yargıyla bitirecektim.

Tarih her zaman yeniden başlar, kendisini her zaman yeniler, aşar. Kaderi bütün insan bilimlerinin kaderinden farklı değildir. Dolayısıyla yazdığımız tarih kitaplarının onlarca ve onlarca yıl boyunca geçerli olabileceğine inanmıyorum. Yazıldığında kesinlikle bitmiş, artık hiçbir müdahaleye gerek bırakmayan bir kitap yoktur; hepimiz biliyoruz bunu.

Benim kapitalizm ve ekonomi yorumum kapsamlı bir arşiv taramasına ve yoğun bir okuma faaliyetine dayanıyor ama sonuçta o kadar çok rakam yoktur, bu rakamlar birbirlerine çok fazla bağlı değildir; benim çalışmam nicelikten çok niteliğe dayanır. Üretim eğrileri, kâr oranları, tasarruf oranları

veren, ciddi şirket bilançoları yayımlayan monografiler yaklaşık da olsa *sabit sermaye* aşınmasından söz eden monografiler çok enderdir. Bu farklı alanlarda daha açık seçik bilgiler edinebilmek için meslektaşlara ve dostlara başvurdum; ama boşuna. Çok az bilgi bulabildim.

Bununla birlikte bana göre, daha iyisi olmadığından içine kapandığım açıklamalar dışında bir çıkış yolu ancak bu yöne doğru bir yerde bulunabilir. Daha iyi anlamak için bölmek, üç düzleme ya da üç etaba bölmek çok karmaşık, ekonomik ve sosyal gerçekliği sakatlamak, zorlamaktır. Gerçekten de sanayi devrimiyle birlikte eşzamanlı olarak ortaya çıkan büyüme oranlarındaki değişimin nedenlerini anlayabilmek için bütünü kavramak gerekir. Bütünleyici, globalleştirici bir tarihin mümkün olabilmesi için geçmişin ekonomisinin alanına belli bir *ulusal muhasebenin*, belli bir makroekonominin modern yöntemlerini sokmayı başarmamız gerekir. Ulusal gelir hareketlerini, *fert başına* ulusal geliri izlemek, öncü bir tarih yapıtını, René Baehrel'in XVII. ve XVIII. yüzyıllar Provence'ı üstüne yapıtını gözden geçirmek, "bütçe ve ulusal gelir" arasındaki bağlantıları kurmaya çalışmak, modern büyümeyi anlayabilme konusundaki hipotezlerini çok önemli bulduğum Simon Kuznets'in öğütlerine göre gayri safi hasıla ve net hasıla arasında dönemlere göre farklılık gösteren sapmaları bulmaya çalışmak; genç tarihçilere önerebileceğim amaçlar bunlardır.

Ben, kitaplarımda, üstlerinde sadece tahmin yürütülebilen bu manzaralara zaman zaman bir pencere açmaya çalıştım ama pencere yetmez. Kolektif olmasa da en azından örgütlü bir araştırma gereklidir bu konuda.

Yarının bu tarihinin *ne varietur* (değişme olanağı olmayan) ekonomi tarihi olacağı anlamına gelmez bu tabii ki. Ekonomi muhasebesi, en iyi koşullarda bulanık olanın, ulusal gelir değişmelerinin incelenmesidir; ulusal mirasların, servetlerin ölçüsü değildir. Oysa ulaşılması mümkün olan bu kütlenin de irdelenmesi gerekir. Tarihçiler ve bütün öteki insan bilimleri için ve bütün nesnel bilimler için her zaman keşfedilmesi gereken bir Amerika olacaktır.